

A borítón Ország Lili *Az emlék jelene* (1968)
című festménye található

A festmény felhasználásáért a Holnap Kiadó
köszönetet mond a győri Vasilescu-gyűjteménynek

Borítóterv Csizi Renáta

LOSONCZI ÁGNES

SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM

EP192043

FSZEK VI/1 könyvtár

TARTALOM

A kötet lektorai: Ferge Zsuzsa és Kuczi Tibor

A kutatás támogatója az OTKA
(T Q 18129, T 3135)

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat
keretében jelent meg

A könyv megjelenését támogatta
a Fővárosi Közgyűlés Kulturális Bizottsága

A szerző munkatársa: Ságvári Bence

Holnap Kiadó Kft.
Felelős kiadó dr. Milkovich Eszter,
a Kft. ügyvezető igazgatója
1111 Budapest, Zenta u. 5.
Tel./Fax: 466-6928
e-mail: holnapkiado@axelero.hu

ISBN 963 346 679 2

Felelős szerkesztő Bánki Judit
Műszaki szerkesztő Csizi Renáta
Tipográfia, tördelés Csizi Renáta

I. BEVEZETÉS	9
Miről szól a könyv?	11
Kiket kérdeztünk?	14
Az idő, a hely, a módszer	17
A felszabadult emlékezet – amiről a beszéd szól, és amiről a hallgatás	22
Amiről beszélnek	22
Amiről hallgatnak	25
Rövid beavatás a feldolgozás műhelymunkájába	30
Típusalkotás és ábrázolás	30
A család-utak jellemzői	31
A társadalom hasadt szövete	37
„Egy mondat” a családi történelmekből	37
II. MÉLYEK A GYÖKEREK – BUDAPEST, A BEFOGADÓ VÁROS	43
Mi szél hozta Budapestre?	45
Menekülés a fővárosba	48
Budapest vonzása	55
III. MEGTÖRT UTAK A MONARCHIÁTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VÉGEIG	57
Szétágazó gyökerek – A Monarchia	59
Elvágott gyökerek – Trianon	61
„A leteheretlen homokpoggyász” – Zsidóüldözés	79
Homály és világosság – vakság és szembenézés a múlttal	80
Útelágazások, eltérő válaszok és választások	104
Magyarország második világháborús embervesztesége	110
IV. MEGTÖRT UTAK A SZOCIALIZMUSBAN	115
A szocialista átalakítás áldozatait, sérültek és kárvallottak	117
Családok sorsa – egyéni sorsok	126
Katonák, urak, polgárok	126
A kitelepítés	137
Urak-e a polgárok? Polgárok-e az urak?	140
A polgári értelmiség	146
Iparosok, kézművesek, kereskedők	159
Polgári értékek alulnézetből	169

Átplántált falusi gyökerek	174
A szocializmus nagy kompressziója	194
 V. MEGTÖRT UTAK 1989 UTÁN	 207
Traumatikus búcsú a szocializmustól – Új nosztalgia?	209
Üröm az örömben (Kinek? Mikor? Miben?)	211
Akkik gyászolják a szocialista rendszer összeomlását	213
Egyenlőbbek az egyenlőknél: a kiemelt káderek	223
A „rendszeridegen elemek” szocialista nosztalgiája	244
Vállalkozók szocialista nosztalgiája	248
A szocializmus emblematisztikus osztálya: a munkásság	252
A beígért szabadság – és a megvalósult kiszolgáltatottság	253
Munkások munkátlanul	255
Kizökkent-e a történelem? Lezárult-e a szocializmus?	265
 VI. BEFEJEZETLEN MŰLTAK JELEN IDEJE	 269
A rendszerváltás indulatai és magyarázatuk	271
Ítéletek a rendszerváltásról	272
A rendszerváltás és a szocializmus kettős megítélése	278
Az ítéletek összefüggése és mélyebben rejlő magva	283
Remény és csalódás	284
A kiobbantott múlt	289
„Tétecsék igazság!” – A kárpótlás	290
A traumák továbbélése és a feloldás hiánya	294
Az elmaradt bűnvallomás	297
Elszámolhatatlan veszteségek	302
 FÜGGELÉK	
A kutatásról, a módszerekről és a munkatársakról	309
Köszönet	312
A könyvben szereplő interjúalanyokról	314
Irodalom	321

Intelem

*Ne a lélekzetvételt. A zibálást.
Ne a nászasztalt. A lehuáll
maradékot, hideget, árnyakat.
Ne a mozdulatot. A kapkodást.
A kampó csöndjét, azt jegyezd.*

*Arra figyejl, amire városcd,
Az örök város máig is figyejl:
Tornyaiual, tetőivel,
Élő és halott polgáraiual.*

*Akkor talán még napjaidban
híruil adhatod azt, miről
hírt adnod itt egyedül érdemes.*

*Írnok,
Akkor talán nem jártál itt hiába.*

Pilinszky János

I.

BEVEZETÉS

Miről szól a könyv?

A kilencvenes évek kezdetének nagy társadalmi-politikai fordulataiban, az emberi sorokat megemelő-meglendítő, másfelől megterhelő-lesüllyesztő változásait kutattuk 1993–1995-ben, egy pesti városnegyedben. A *jelen kérdéseinek megoldásaira* kerestük a válaszokat, de a mélyebb megértés érdekében a családtörténeti gyökerekig mentünk vissza, és így a *jelenlevő múlttal* találtuk magunkat szembe. Befejezetlen, tovább élő, a jelent is erősen meghatározó múlttal. A vizsgált családok három generációjának életútjára kérdeztünk – a válaszok pedig feltárták az egész huszadik századot, súlyos traumáival együtt. A megviseltség mellett ott volt a küzdőképesség, a változás mellett a rezisztencia, a véletlen sodrása mellett a túlélés életstratégiája. Elmondták a történeteiket úgy, ahogyan azt az elmúlt idő három generáción át az emlékeikbe véste, és ahogyan a család „szóvivője” továbbadta, éppen ott, éppen akkor, amikor kérdeztük.¹

A kutatás során mintegy hetven család történetét ismertük meg. Mindennapi emberek mindennapi történeteit. Nem csak „magasról” vagy csak „mélyről” szedte áldozatait a huszadik század, nem volt válogatós a szenvedések osztásánál. A sors – veszélyeztetésen és megfélemlítésen keresztül – törte meg a társadalom, és benne a családok életútját is: a háborúk, a rosszul rendezett békék, a diktatúrák, a terror, az erőszak, ami a gyűlöletgerjesztő ideológiákra épülő mozgalmakból politikai rendszerré vált. Szembekerültünk a válaszok során is hevesen feltörő, ma már kimondható nagy társadalmi traumákkal. A rendszerváltozás után bekövetkező „múltrobbanás” idején egyszerre mindenről beszélni lehetett, amiről eddig ajánlatos volt hallgatni. Egy lélegzetre mondta el ki-ki a maga meghurcolását, a trianoni menekülést, a zsidók deportálását, az orosz hadifogság emlékét, de a szocializmusban elviselt bántalmakat: a börtönt, az internálást, a kitelepítést is. Egyszerre került felszínre az üldözöttség csaknem minden változata, de szóba került az üldözők helyben maradásai is, a sok átélt dráma, a szembesülésekkel.

Ez az idő és az erre irányuló kérdés volt a kutatás „szerencséje” is. A változás idején – a fennmaradásért folytatott küzdelem mindennél fontosabb erőfeszítései

¹ Lásd erről részletesen *A kutatásról, a módszerekről és a munkatársakról* című részt, a Függelékben. A szövegben az interjúalanyokra azonosítószámukkal utalunk, részletes adataik a Függelékben.

mellett – éppen ennek az újmódon megnyílt múltra tekintésnek és erős közlésigénynek a feltörése volt az élménye annak is, aki mondta, annak is, aki hallgatta.

Különböző gyökereket metszett el a század sokféle fordulata, megszakította a család addig járt útját, megfordította a családok életét. A szomorú gyakorisággal előforduló családpusztulás és szétesés példái mellett – az életben maradtak – képesek voltak mindig újra- és újrakezdeni. Nagy vitalitással, a lesüllyedéstől az emelkedésig folytatták – akik tudták – a megtört család életét. A vitalitásnak mély a forrása: az életképesség, az erő csak úgy magyarázza, mint a változékony helyzetek megoldásának tehetsége. Bár ellenkező példákat is láttunk: a feladást, a megoldási képesség hiányát, ami hol a társadalmi kényszerhelyzet keménységéből következett, hol a tényleg hiányzó energia családi vagy éppen egyéni adottságától függött.

A magyar családok túlélőképességét, megkapaszkodni tudását, illetve lecsúszását három generáció életútján kísértük végig. A társadalmi fordulatokban az egyes családok küzdőképességére, túlélőképességére figyeltünk, ki mikor és hogyan vetődött ki az életéből és hogyan tudott visszakapaszkodni a lesüllyedésből. Illetve, mivel ilyen is volt: ki nem tudta fenntartani a hirtelen emelkedést. A század egyik nagy kérdésének tűnt: *átélni, túlélni – megélni*. A kutatás befejezése után a széttöredezett viszonyokat, a társadalom hasadásait látva, úgy tűnik mintha a ma kérdése az „*együttélés*” dilemmája lenne.

A fordulatok megértéséhez – szociológiai kategorizálás szerint – a közép-alsóközép társadalmi rétegekből választottunk mintát. Sem elit-, sem szegénység- vagy romakutatást nem akartunk végezni. Ennek kiváló művelői vannak. Ha csak „fentről” veszünk metszetet, vagy éppen ellenkezőleg, csak „lentől” akarnánk megérteni, mi történt, akkor két oldalról kapnánk egyoldalú képet. A családtörténetekből látható volt a „közép” változékony-sága. A társadalom pólusairól, a szélről is vezettek ide az utak. Voltak, akik magasról csúsztak le, hol politikai okokból, máskor gazdasági kényszerek miatt, nem egyszer a rendszerek erőszakos, megfosztó akciói következtében. Mások igen mélyről emelkedtek idáig. Életükben különböző gyökereket metszett el a század sokféle fordulata. Sok veszteség érte a családokat. Más korban, másként, más okból ismétlődik a felsorolás: *elvittek, elvették, elűzték, megfosztották, megölték, elhurcolták, háborúba kényszerítették, internálták, bezárták, betiltották, kirúgták*. A veszteségek miatt lehetséges az egész kor „szenvédéstörténeti” olvasata. Ugyanakkor ugyanezt a kort a túlélés diadalaként sikertörténetnek, sőt szabadulástörténetnek is fel lehet fogni: mert bár volt két világháború, két forradalom, két megszállás, két diktatúra – de mindegyik véget ért. Annak, aki megérte. Aki sok pusztulást túlélt, többszöri megszabadulásnak is örülhetett. Igaz, az örömet sokszor fedi a feloldhatatlan gyász, azok miatt, akiket a kérdezett túlélt, akik meghaltak, miközben ő életben maradt.

Minden optimizmus alapja az a tanulság, hogy még a mozdíthatatlannak látszó monstrok is eltűntek, összeomlottak, a legsötétebb erők uralma sem örökéletű. Ez szenvédéstörténet és emberi diadaltörténet is egyszerre. Minden megrázkódtatáson túl, a megmaradás és felülkerekedés, az emberi küzdőképesség és erő diadala. De

az állóképességet sikeres túlélési „technikának” is lehet látni, és a túlélőket egyoldalú – mindegy milyen oldalú – megítéléssel bűnösnek is be lehet mutatni.

A világ rendjének többszöri – kényszerű – „újratanulási” kötelezettsége gyakran jár időzavarral: a múlt jelenvalósága, a múlt-jelen-jövő képlekenysége. A jelen nemcsak a múlttal terhes – vagy éppen attól gazdag –, hanem egyben maga a befejezetlen múlt is. Nemcsak filozófiai kérdés, hogy az idő folyamatában a jövő szüli-e a jelenből a múltat vagy a múlt megy át a jelenből jövőbe.

Ezért is szükséges a múlt mindennapi „nyilvános” használatát illető óvatosság: a múlt előképeit szívesen változtatják gyűlékony aktuális hivatkozási alapjukká fennálló vagy feltörekvő hatalmi erők. Az elmaszatolódott múltfantáziákból kibontakozhat a jelen hatalma és a hatalom jelentősége. A különböző igazságok eltérő, a mindennapi érdekektől függő modulációval formálják a múltat, hogy ezzel befolyás alá vehessék a jelent, és birtokba a jövőt.

Az életút-interjúk, a családtörténetek a történelem egy-egy darabját adják. Az első rátekintés után is megdöbbenő volt, hogy kis mintánkban szinte minden előfordult, ami előfordulhatott az országban. A huszadik század „úthengere” – minden meghatározó eseménye – „átment” ezeken a családokon is. Az is kiderült mindezekből, hogy *hányféleképpen történik is a történelem*.

Ebben a könyvben több oldalról ismerhetjük meg ugyanazt a történelmi időt, más ember, más család elbeszélésében. Sokféle sérelemmel találkozhatunk, kimondásuk már felszabadít, hiszen különösen hosszú hallgatás, elhallgattatás során az eltitkolt sérelmek monstrummá növekedhettek. Feloldatlanul feszítik az indulatokat. De a kimondás sem elég. Aki szenvedett, annak szüksége van a másik együttérzésére, megértésére – vagy legalább keserveinek méltánylására.

A múlt befolyásolja a jelenünket, és benne van a jövő formálódásában, ott van a zsigeri emlékekben és a félelmekben. A társadalmi különbségek alapján megosztott – most meghasadt – társadalom megfogható „mutatói” mögött megfoghatatlanul, más-más dimenzióban, vagy metszéspontokban köt és választ el az átértelt múlt.

A feldolgozatlan vagy elfojtott múlt forrása lehet a félelemkeltő gyűlölködésnek, de szerepe lehet a gyűlölet elhárításában is. A tudatban feloldatlanul megrekedt emlékezés ott támadhat, ahol az ember a legvédtelenebb. Részt vehet a megmagyarázhatatlan indulatok gerjesztésében, szembenálló megosztásokban, de oka lehet mély kötődéseknek is. Tudatlanul ott munkálhat a döntésekben. Ha nincs a tudat világos értelmi kontrollja alatt, túlnőhet az emberi szándékon, felőrölheti a belső erőket. Ez a könyv sok ember múltjába ad betekintést és módot a megértésükre. Megismerhetjük belőle, ami megismerhető: hogy kinek miről is szólt az élete, miről beszél, ha az életéről beszél? Tudjuk, az élettörténetek sem csak „kemény tények”, hanem értelmezett és előtárt múlt, úgy ahogyan a kérdés ideje és maga a kérdező akkor előhívta.

Minden traumatikus fordulatonál „kizökken” az idő. Eredeti feltevésünk az volt – és esetünkben ezt illúzió is táplálta –, hogy 1989-90-nel, a rendszerváltással le is zárhatjuk a traumatikus időszakok sorát. Ekkor már nem végeztek ki senkit, nem

konfiskáltak semmit, ha nem mondható is bársonyosnak a fordulat, de nem sorolható az előző korok rémségekké teli változásaihoz sem. De a megrázkódtatás ekkor is nyilvánvaló volt. Máig követve a családok történeteit, ha nem akarjuk is, látnunk kell: a kilencvenes években a szocializmus összeomlása és az újraprofitizálás kínjai sok családban újabb törést hoztak. A mintegy hetven családból harminchármat létejében rendített meg a rendszerváltás. Nagy arányú volt a gyors és tömeges egzisztencia-süllyedés. A „megélhetés” vált az élet alapkérdésévé, és valódi traumát okozott, hogy korábbi életük folytatása ellehetetlenült. A megrendülés független volt attól, hogy várták vagy nem a rendszerváltozást. A szocializmus összeomlásának „sérültjei” markáns csoportot alkottak. Különösen azért, mert éppen akkor bővült a traumák sora, amikor mindenre feloldást, sőt megoldást reméltünk.

Könyvemnek címet keresve, Tacitus *Sorsfordulatokban gazdag korának* kölcsönvételén gondolkodtunk. Csakhogy a „gazdagság” frivol anakronizmus lenne, e súlyos fordulatokkal terhelt, nehéz korszak elviselésének összefoglalására. A huszadik században a társadalom fundamentumát megváltoztató radikális fordulatai többször is megrengették az egész társadalom építményét. A társadalom „tartóoszlopainak cseréjére” legalább háromszor került sor úgy, hogy közben az „élet ment tovább”.

A három generáció egymásra épülő élete átfelvi a 20. századot. A leghosszabb gyökök a Monarchia idejére vezetnek vissza, a legidősebb válaszoló történetei a 19. és 20. század fordulójáig nyúlnak. A legfiatalabb megkérdezett a húszas éveiben jár, tervei, vágyai a következő évszázadra irányulnak, mondhatni a harmadik évezredre tekint. Velük válik folyamatossá s egyben végtelenné a családtörténet. Bár a könyvben a kilencvenes évek eleje-közepe táján, a század immár utolsó fordulatának átélése után „megállítottuk” az időt, a valóságban azonban nincs megállás, semmi sem lezárt, végleges. Nemcsak a jelen, a múlt is változik. Az elmondható történetek másképpen újra elmondhatóak. Nyitottak az emlékezés számára. Az életküzdelmek a még ismeretlen helyzet megoldásának kötelezettségével haladnak tovább. Amikor a rögzített családtörténetek most és itt fennakadnak, abamaradnak, akkor csak a mese szakad meg, nem a folyamat. Igaz, arról már nem ez az írás tudósít. Továbbszövése másokra vár.

Kiket kérdeztünk?

A szociológiai kategorizálás értelmében az alsó-közép, közép társadalmi rétegekből választottunk mintát. A lakosok – vagy mondjuk a pesti társadalom – közép helyzetben élő családait kerestük fel a kiválasztott budapesti negyed bérházaiban. Azokra akartuk a figyelmünket fordítani, akik a társadalom többségét, mondhatni zömét alkotják, s akik helyzetének alakulásán jól lemérhető a nagy társadalmi változások hatása. Akiknek elvileg van cselekvési terük, van gyakorlati szakismertük, mozgáslehetőségük, és területileg sincsenek hátrányos helyzetben. Se nagy lehetőségeket nem kaptak, se kizárva nincsenek mindenből. Életük változásaiból ki-

rajzolódhatnak a társadalom most alakuló rendszerének kínálatai és zárlatai, a lehetőségek és kényszerek útjai.

Ha a szélekről, tehát csak „fentről” vagy csak „lentől” választottunk volna mintát, két oldalról kaptunk volna egyoldalú képet. A „fent lévők” helyzete felnagyítva mutatja a rendszerváltás előnyeit, hiszen mindenben nyertek pénzt, hatalmat, helyzeti előnyöket, a lent lévők pedig, az eleve vesztesen indulók a kevésnél is kevesebbhez jutottak, hiszen társadalmi megrázkódtatások idején, mindig az alul lévők viselik és szenvedik meg legjobban az átalakulás terheit.

Kifejezetten nem akartunk a felső rétegekkel, a hatalmi körökkel foglalkozni, úgynevezett „elitkutatást” folytatni². A másik oldalon, a kritikai szociológia és az esetekkel való szolidaritás megkerülhetetlen útja vezet a szegénység régi és új köreinek feltáráshoz.³

A kutatásunkban választott „középről” bebizonyosodott, hogy igen mozgékony réteg, többen fentről süllyedtek le, mások a szegénységből emelkedtek fel. A kockázat most különösen növekedett, hogy szegénységbe merülhetnek, ha marad is remény a kiemelkedésre. Bár nem az esetekre, a társadalom „árnyékvilágában” élőkre irányítottuk figyelmünket, de a vizsgált középrétegekből több család került a süllyedők közé. A perifériára szoruló emberek mindkét rendszer áldozatai: helyzetükben egyaránt vétkes a szocialista rendszer és a kapitalizálódás új módja. A közelmúlt változásai sokakat taszítottak mélyre, növelték a szegények arányát. A szociológiai kutatások által megfogalmazott társadalomkritika azt bizonyítja, hogy az átállás társadalmi költségei voltaképpen a szegényeket és az elszegényedőket terhelik. A polgári társadalom kialakítása, a rendszerváltás fordulatának versenyküzdelmei, individuális harcai felemészti a szocializmus idején már megrendült társadalmi szolidaritást. Az új gazdagodás kelet-európai módja és az új hatalmasok mohósága még tovább torzítja a korábbi társadalmi igazságtalanságot.

Ha sem „fentre”, sem „lentre” nem irányul a kutatás, van-e értelme a „közép” meghatározásának? A középrétegek szerkezete töredezett és besoroló elemei szerint jellemzően inkonzisztens. A közép mindig viszonylagos, hiszen a helye a társadalmi felső és alsó kategóriák között határozható meg.⁴

² A legnagyobb érdeklődés érthető módon az uralomra került csoportokat veszi körül. Az „elit”-ről szóló irodalom mennyisége hatalmas, minden oldalról meg- és átvilágítják kutatók, publicisták, politológusok. Kiváló szociológusok vállalkoztak az úgynevezett „elit” megismerésére. Általuk jelenik meg a szellem átvilágító képességének hatalma a mindennapi hatalomgyakorlók fölött. Hankiss Elemér, Lengyel György, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván, csak néhányat kiemelve.

³ Elsőrendű munkák foglalkoznak a szegények, elesettek, kirekesztettek, romák, lecsúszottak, le-süllyedők, marginálisok, munkanélküliek, hajléktalanok, a társadalmon kívülre szorított csoportok, meg- és kifosztottak növekvő tömegeinek helyzetével, sorsuk javításának gondjaival, és hívnak fel szolidaritásra. (Andorka-Spéder 1994, Ferge 1998, 2000, 2003, Havasi-Horváth-Schnell 1999, Kemény 1972, 1992, Kemény-Havas-Liskó 2002, Ladányi-Szelényi 2002, Neményi 2000, Spéder 2002, Szalai Júlia 1998)

⁴ A középosztállyal foglalkozó kutatásokból Utasi Ágnesre hivatkozom (Utasi 1995, 2000).

Ezeknek a közép és alsó-közép rétegeknek egy „metszetéből” választottuk a mintát, szociológiai módszerekkel. Aki megkérdeztünk, azok nem tartoznak a régen stabilnak képzelt „középosztály”-hoz, sem vagyonukat, sem jövedelmüket, sem kultúrájukat, de még gondolkodásukat tekintve sem. Ebbe a körbe, amit most inkább *társadalmi középrétegeknek mondunk*, a társadalom pólusairól, a „szélről” is vezettek az utak. Lentről is, fentről is. Voltak köztük földművesek, munkások és iparosok, akik felküzdötték magukat korábbi helyzetükből, és mai utódaik már közepes élet-színvonalon, középszintű iskolázottsággal, ennek megfelelő kulturális szinten, ipari, városiasodott szakmákból élnek a fővárosban, polgári, kispolgári életkörülményeknek megfelelő lakásban. A másik irányból, felülről, nagyiparosok, magas beosztású főtisztviselők, vállalati igazgatók kerültek a közép vagy alsó közép társadalmi rétegek életfeltételei közé, a szocializmus egyenlősítésének eredményeképpen. Így találkoztunk kutatásunk során e körben gazdag nagybirtokosok leszármazottaival, földjüket különböző okokból elvesztett, olykor történelmi nevek viselőivel, akik itt találtak otthon és szakmát, a lentől felemelkedett emberekhez képest nem is túlságosan nagy társadalmi távolságra.

A sorsok változandóságát az életutak sokszoros töredezettsége mutatta, a generációk között és egy generáción belül is tapasztalhattuk a folyamat megtörésének, a lesüllyedés és az emelkedés dinamikáját. Különböző kényszerek és törekvések hatására, eltérő társadalmi helyzetből induló emberek, azonos „szociológiai kategóriákban” találkoztak, és ellenkező mozgás is gyakran előfordult: azonos társadalmi körülményekből szórt szét a bekövetkezett változás egyes csoportokat. Ütelágazások sokasága nyitott vagy zárt életlehetőségeket az azonos körből indulók előtt. A kimozdulás az eredeti helyről, az új társadalmi hely „belakása” általában nagy erőfeszítést igényelt – legyen süllyedés vagy emelkedés az eredménye. Nemcsak az erőfeszítést ismerhettük meg, hanem azt az értelmi-érzelmi választ és belső magyarázatot is, amellyel – szociológiai műszóval élve – a mobilitás útjait megjárták. Az átértelt változás személyes reflexiói miatt talán érzékletesebben tapasztalhattuk azokat a belső, szubjektív alakító tényezőket, amelyeknek makro-társadalmi változásait már több alapvető szociológiai munka leírta.⁵

Miközben a „közép” társadalomtudományi meghatározása sokszor vitatott, a társadalmi „közép” mégis különleges szerepet foglal el a társadalomtervezésben. A megfigyelő benyomása, hogy a közép leginkább a politikai ábrándokban létezik, ott szinte állandó hivatkozási alap. Történelmi tapasztalat szerint igaz, hogy a középrétegek léthelyzetétől függ egy ország stabilitása. Felemelkedésük kívánatos, lesüllyedésük kockázatos. Szokásaik, aspirációik olyannyira begyökeresettek, hogy még generációkat is túlélhetnek, és tovább élnek akkor is, amikor gazdasági helyzetüket lesüllyedés fenyegeti. Befolyásolhatják a gazdaság és a kultúra fejlődését, de a politikai kultúra

színvonalát is, biztosíthatják a demokratikus és jogi intézmények „rendeltetésszerű használatát”. A gazdasági hullámzások idején könnyen kerülnek eredeti helyzetükhöz képest feljebb, vagy lejjebb. Ők tarthatnak bizonyos egyensúlyt a társadalom szélei és szélsőségei között, veszélyes billenékenysége ellenére is. Tőlük is függ a felső rétegek kontrollálása, és az alsó, vagy lecsúszott rétegekkel való bánásmód, illetve annak korrigálása. Ezt a réteget fentről nyomják, lentől pedig húzzák. Lehetnek a szolidaritás képviselői, a közérdek támogatói, de ellenkező irányba is hathatnak, az atomizálás és társadalmi szakadozottság felerősítésében, süllyedésük során vagy közöm-bösségük eluralkodása idején. Képviselhetik a társadalmi kontrollt a politikai és gazdasági hatalom fölött, de ellenállásuk vagy ellenszenvük pusztítóvá is válhat. Fenn-tarthatják az egyensúlyt, de fel is boríthatják azt. Konzervatív erővé válhatnak, lét-bizonytalanságuk esetén fenntarthatják a hatalmi osztályok uralmát, viszont szembe is fordulhatnak, nemcsak a hatalommal, hanem helyzetük megőrzése érdekében az alsó társadalmi rétegekkel is. A lecsúszott rétegektől elhatárolódva, önerősítésük érdekében felbonthatják a korábbi szociális szolidaritási egyezményeket. Ilyenkor egyaránt kereshetnek szövetségeket fent és lent is, védelmükre a „tömegekkel szemben”, vagy tömegbázist – akár a szélsőségesek között is – a hatalommal szemben. Jobb esetben integráló társadalmi szerepet vállalhatnak. Bázisát alkothatják a civil társadalomnak, de annak megsemmisítői is lehetnek. Kultúrájuk minősége szerint építői, politikai kultúra hiánya esetén rombolói lehetnek a demokratikus élet intézményes és nem intézményes formáinak. Ezért is fontos mélyebb vizsgálatuk és mozgásaik, törekvéseik megértése.

Az idő, a hely, a módszer

A kutatás kezdete: 1993. A fordulat már bekövetkezett, éppen ezekben az években épülnek ki az új politikai, gazdasági intézmények, előkészületben vannak az egész társadalom felépítését biztosító, új jogrendszerrel alátámasztott demokratikus működést megalapozó törvények. A jogállamiság álma még ígéretes, és a lehetőségek nyitottak. Még minden mozgásban van, semmi nem alakulhatott ki maradandóan. Még sok ismeret és gyakorlat hiányzik ahhoz, hogy a demokratikus szokásjog a mindennapi életben gyakorlattá, sőt rutinná váljanak. Kezdő, mondhatni „tanuló demokrácia” idejét éljük. A tojáshéj még ott van az új intézményeken, a nyomdafesték sem száradt meg a törvényeken. S hol van még a társadalmi közismerettől és a mindennapi jogtudattól. A gazdasági, a jogi, a politikai döntések megnyitják a kapukat egy nyugat-európai típusú demokratikus intézményrendszer és piacgazdaság előtt. De még mindig a „forduló időben” vagyunk. Mintha nem is állna semmi akadály a demokrácia, a szabad emberi és politikai akarat előtt. A „vállalkozó” mint a kor hőse még a határán van a cselekvésre biztató reménynek és a vágyakat sok esetben megtörő valóságnak. Minden napról napra változik: tegnap még működő vállalkozások mára már kifulladásnak, tegnap még működő üzletek helye üres, vagy valami egészen

⁵ Andorka 1975, 1982, Andorka (et al.) 1988, 1995, Róbert 1998, 2000, 2001.

mást találunk ugyanott. Tegnap még hatalommal rendelkező politikusok eltűnnek, újak feltűnnek, korábban képviselt nézetek megváltoznak, emblematisz figurák új arcot öltenek – pontosabban, ahogy ma mondják – „arculatot váltanak”. Egy időben érzékelhető a nyitottság és a remény, de már mellette, sőt benne, a meglepődés és a csalódottság is. Már tapintható, hogy mi volt az illúzió, és hogy nem egy csapásra lesz a miénk a jólét, az európaiság, a felzárkózás, a gazdaság rendbetétele. Meg kell küzdeni a régi világ rutinjával, a régi és új erőszakosan törtetőkkel is. Kényszerpályára szorított szükségselekvés lép a szabadnak képzelt szárnyalás helyébe. Mást hozott a hirtelen változás, mint amit ígért, bár a reménykedés még elevenen tartja a várakozást, már érezhető a „másnaposság”, és a százíz gyakran tartósan keserűvé válik. A kutatás első szakasza 1993-ban, a második – ugyanazokat a kérdéseket részben kibővítve – 1995-ben volt.

Az első kérdés idején, visszafelé is, előre is kitágult az idő. Szinte az „igazság pilanata”: már lehet beszélni arról, amiről a szocializmus idején, hosszú időn keresztül nem lehetett – vagy nem volt ajánlatos –, de még nem kell újrafogalmazni az élettörténeteket. Már lehet szabadon vállalni a régen elhallgatott, vagy újonnan megtalált eredeti vagy új identitást, vallást, csoportot, nézeteket, de még nem kell megfelelni a saját múltat is átírni akaró, a szellem és lelkek fölött is uralkodni kívánó, új hatalom igényeinek. Kérdéseinkre szinte ömlik a szó, az interjúszövegek történetei kifejezett közlésigénnyel tanúskodnak, szinte jóleső önvallomások. Még nem alakult tömegszervező identitássá a gyűlölködés szelleme, hatalmi ideológiája – ha vannak is már jelei. Még nincsenek kisajátítva egyértelmű politikai érdekből a történelmi emb-lémák, csak elszigetelt szélsőségesek használják gyűlöletkeltésre, és csupán egy ébredő kisebbség a „vevő rá”. Csak csírákban mutatkozik meg a történelmi múlttal való megosztó manipuláció, amely néhány évvel később szélsőséges, nemzetmegosztó, hatalomszerző akcióvá válik. Ezért hitelesebbek még az egyéni, személyes közlések, mert a megszólalók már megszabadultak egy korábbi hatalomtól, és még nem kerültek a kilencvenes évek végének újabb ideologikus hatalmi nyomása – vagy ellennyomása – alá. Még nem *kell* megfelelni a hatalom diktálta igényeknek.

A rendszerváltás „idealizált” – majd politikai szlogenné szűkül – célja akkor még a korabeli értelemben vett polgári átalakulás volt. A választásunk ezért (is) esett a fővárosra, ahol a polgári hagyomány a történelmi folyamatosság példájával és megtö-réseinek jellegével amúgy is „szinte kínálja magát”. A polgári törekvések megvaló-sítására itt adódott társadalmi-gazdasági bázis. Történelmi hagyománya van a föld feletti és föld alatti küzdelmeknek. A demokratikus szabadságtörekvések minden időben rajta hagyták nyomukat a főváros szellemiségén. Itt robbantak ki a nemze-ti és polgári forradalmak, de itt voltak a szocialista megmozdulások is, itt volt mun-kásforradalom, munkásfelkelés. A főváros volt ötvenhat forradalmának és szellemi-ségének középpontja. A szabadelvűség küzdelmeinek leginkább itt találhatók a forrásai és terei. Az autonómia és függetlenség kezdeményei általában innen in-dultak el változatos kimenetelű útjukra, de itt is verték le azokat. Nyomait őrzik az

utcák, a terek, a kávéházak, s a rossz szobroknál is jobban hagyományozódott itt a térbeli emlékezet.

Lehet, hogy a város „utáztatok városa”, ahogyan György Péter írja⁶, de a maga módján eredetivé vált. A főváros nyitott, befogadásra kész, vonzó. Vonzza az embe-reket vidékről, bel- és külföldről. A nagyváros lehetővé teszi, hogy kiszabadulja-nak a falu, vagy kisváros szoros társadalmi kontrollja alól, hogy könnyebben elkerül-hessék a függőségeket, és könnyebben lerázhassák a szorosan ellenőrzött „alattvalói létet”. A főváros vonzását új taszítás gyengíti: nehezzé válik az élet a nagyvárosban. Csökken a lakosság és elöregednek a belső területek. Kifelé törekednek a módosak a zöldövezetekbe, és menekülnek a szegények, akik nem tudják megfizetni a nagy-városi árakat. Kimennek a környékre a reménykedő otthonteremtők is, akik a fővá-ros szomszédságában inkább találhatnak megfelelő lakásra. 1998-tól már a politika is szembeállítja Budapestet és a vidéket, miközben a hatalom centralizációja és a több munkalehetőség újra növeli a város vonzerejét.

A fentiek együtt magyarázzák, hogy a főváros egyik pesti negyedére esett a válasz-tásunk, amelyik hagyományosan „polgári” – a szó történelmi és nem mai, hamisított politikai értelmében. Ha a polgári öntudat még nem is alakult ki, de a „pesti nép” öntudata érzékelhető. Ez a városrész eredetileg a nagy-, közép-, és kispolgárságnak is lakóterülete volt, de az erős hullámszám, keveredés többször is megváltoztatta a lakos-ság összetételét. Kérdéseinkkel elérhettünk még a történelmi előzményekig is, s a csa-ládtörténetek sokszor utaltak Pest történetére is. Itt még a szocializmus ideje alatt is találni lehetett üzletet fenntartó kisiparosokat, kiskereskedőket, s nyomon lehet követni ma is sorsukat. Egyik kérdésünk éppen az volt: igaz-e hogy a jogilag és tu-lajdonviszonyokban megszakított polgárosodás kapcsolatot talál a korábbi korszak-kal, s ha van folytonosság, az kikben, miben jelenik meg? Szakmákban, emberekben, családokban vagy absztrakcióban, esetleg szimbólumokban érhető-e tetten.

A felvétel módszere a klasszikus szociológiai interjú és mélyinterjú volt. Igaz, a szer-zőnek – a sors különös kegyelméből – hosszú életkora lehetővé tette a „résztevő megfigyelés” alkalmazását is, bár részvétele sokszor inkább kényszerű volt, mint vá-lasztott, és az objektív nézőpont kívülálló szenvtelenségét sem sikerült mindig úgy biztosítani, ahogy azt a szociológia módszertana előírja. De ez az utolsó kutatása – amely ebben a könyvben részben megjelenik –, azt a szociológus számára ritkán adódó lehetőséget használja ki, hogy a legutóbbi rendszerváltás után, a szó szoros ér-telmében „meleg szociológiai” kutatási helyzetben, valódi „résztevő megfigyelője” lehetett egy radikális és gyors átalakulási folyamatnak.

A kutatás ideje adott: a jelen, a múlt felé tárgy, miközben az ember dinamizmu-sa és a tervei a jövőbe tartanak. Közelhozott életkép, rápillantás az útra, éppen egy

⁶ György 1993.

váltónál, a „keresztelkedésben”. Ami ma még érvényes és kikerülhetetlen tény, az holnapra már elmozdulhat, eltűnhet. Mégis fontos a felvétel „pillanata”.

Kutatásunk során az interjúmódszert és a „kis mintát” választottuk – most pénzhíányról ne essék szó –, nem a széleskörű, nagy mintán alapuló, statisztikailag érvényesnek mondható, empirikus vizsgálatot. Azzal, ha meg is nyertük volna a statisztikai hitelességet, éppen a keresett lényegét veszthettük volna el. Így az egyes emberre, a családok életére és jelen küzdelmeire koncentráltunk. A „fix pont”, s egyben a kutatás középpontja: az egyén, ahogy a családjába épült életét látja és láttatja. Bonyolult társadalmi szövevényeivel, mindennapi és történelmi emlékeivel a felidézett, belátott s egyben átadott életútjával együtt.

A feldolgozás alapja, mintegy 70 jelenleg élő család, amely a szülőikig és a nagyszülőikig tekint vissza, vagyis mintegy 300 család adataihoz jutottunk, ezért a hagyományos kvantifikáló módszerrel kezdtünk munkához. Mikor viszont az első elemzés pontosítása érdekében, és a táblázatok mögöttes magyarázatának kidolgozása miatt visszatértünk az eredeti sorsokhoz, kiderült hogy vétek lenne az eleven életről szövegeket háttéranyaggá degradálni, kiragadni egységükből, és egységéből, és a kvantifikáció érdekében „kód-vagdalttá” aprítani. Veszteség lenne táblákba rendezni és átlaggá gyalulni az egyedi emberi minőségükben oly érdekes sorsokat, a ma divatos tudományosság érdekében. Ezért félretéve a már elkészült, kvantifikált nagy táblaanyagot, újra kezdtem a feldolgozást. Ez a munka most, kvantifikált kapaszkodók nélkül, vallomásokból, arcokból, sorsokból épül fel. Teret hagy a beszélő ember egyéni hangjának, élő szövegének, amelyet a szerző fontosabbnak tart, mint a mindent megmagyarázó tudós – vagy tudálékos – szöveget, hátha így jobban érthető és átéltető a világ és a történetek sokfélesége.

Az egyes szám első személyben szóló ember közléseit adom tovább. Szövegüket akkor is tiszteletben tartom, az igazi „első személyt”, ha harmadik személyben kerülnek szóba. Még mankónak sem kívánom használni a korábbi munkáimban sokszor alkalmazott statisztikai átlagot. Igyekszem megkerülni az „általános alanyt”. Ez a módszer egyébként ma már bevett, sikeres tudományos eszköz is, történetírásban, szociológiában, antropológiában, szociálpszichológiában. Azzal a kiegészítéssel, hogy ez a kutatás – és a könyv – a szociológiai kérdés alapmódszerét alkalmazta, és nem a történészeknél alkalmazott „oral history” eszközt, sem pedig a pszichológiai mélyinterjút.

A kérdés az érzékeny, egyéni életre épülő, múltat feltáró és abba belemerülő, átélt életfolyamatokat követte a családban. Megfoghatóvá vált benne tény és ítélet, közlés és indulat, érzelm, értelmi közelség és eltávolodás. A visszatekintés mai ítélettel, az elbeszélő egyedi szemszögéből ábrázolja a sorsokat. S ami az egyéni életekből összeáll, az érvényes vallomásokkal teli, sokoldalú történeti tábló. Az egyes emberre, életére és a jelen küzdelmeire koncentráltunk. A mai társadalmi helyzet változékonyságában mintha „stabilabbnak”, vagy legalábbis megragadhatóbbnak tűnt volna a személyiség, maga a karakter, mint a körülötte szüntelenül változó világ.

Az emberi személyiség életalakító adottságai megmaradnak: lehet cserélni rendszert, pártot, nézetet, munkát, hivatást; szemlélheti az ember másképpen önmagát, átélte idejét, múltját, de saját magát ki nem cserélheti. Személyisége, ami eddigi élete során kialakult, mindvégig megmarad. A képességek mögött rejtőzködő, még ki nem próbált adottságok tehetik képessé az embert az előre nem látható feladatok megoldására. A személyiség merevebb, mint a feladatmegoldást igénylő, változtatható képességek. S ezért a személyiség más-más oldalával fordulhat a fény felé.⁷ Minden változásban ki-kí önmagát folytatja, adja, még ha ellenkező előjelekkel is. Ezért érdekes a nagy társadalmi mozgásban őrizhető igazodási pont; az egyedi ember, és annak önmagához – és nem a vállalt eszméihez – hű változékonysága.

Kétségtelenül kockázatos dolog ismeretlenségnek tekinteni azt, amit ki-kí önmagáról állít. A hermeneutika tanulságainak idézése nélkül is tudjuk, hogy bármilyen kiváló és kikísérletezett kérdéssort dolgoztunk ki: másképp érti, aki kitalálta, másképp, aki kérdezi, és másképp, aki válaszol rá. Ezen a nyomon továbbhaladva:

- Más az, ahogyan megtörtént az elbeszélt esemény, más, amikor emlékeit elbeszéli, és a kimondás során is tovább változik. Más volt, amikor a kérdés eszközszerét kialakítottuk, mássá válik a kérdés, amikor felteszik, másképpen értelmezi a kérdést, aki válaszol és változik, amikor feleletre formálják. A hely, az idő, a kérdező személyének időértelmezése és az érzelemváltozatok megannyi különböző „fénytörésében” jelenik meg: a kérdés, a válasz, a rögzítés.

- Megint más az elbeszélés értelme, amikor a kutató kézbe veszi a válaszokat, „fel fogja” mondandójukat, rögzíti és továbbítja. Más a hely, az idő, a viszony, az értelmezés tartománya, koncepciója és prekoncepciója, az eleven beszélgetés ideje, a rögzítés és értelmezés majd mindennek a szabad útra bocsátása.

- Változik, amikor a kutató kiemel, rögzít, elrendez, és különösen, amikor értelmez.
- Végül pedig, ahány olvasó kézbe veszi, ahogyan olvassa, az ő tapasztalata, ítélete, előítélete, benyomása szerint változik az értelmezés lehetősége. Időben, térben, asszociációkban, konnotációkban más kap hangsúlyt, és más kerül árnyékba. Eltérő személyes élmények szerint a társadalmi időben változik a társadalmi értelmezés is.

Az átadás-átvétel, a be- és elfogadás során, más lépések másféle megértési szintekhez vezetnek, ugyanakkor ezek a lépések – a többféle megértés révén – továbbépítik, és saját sokrétűségükkel gazdagítják a világlátás módját.

⁷ Így lehet aztán, hogy nemcsak a sok Saulusból lett Paulus nyüzsgő a sokszor felidézett damaszkuszi úton, de a fundamentalista marxistából lehet fundamentalista liberális, vakhírű párttagokból dogmatikus új keresztények, mindent tagadó ateistából bigott hívő, hajdani „mozgalmárokból” bal- vagy jobboldali radikálisok. Örök elégedetlenekekből az egész modern világgal szembeforduló tökéletes „zöldek”, környezetvédők, ipartársadalom-ellenesek, nemzeti és osztályalapon szerveződő tiltakozók, antikapitalisták, globalitás-ellenesek, akár Európa-ellenesek is lehetnek.

A felszabadult emlékezet – amiről a beszéd szól, és amiről a hallgatás

*Nincs múlt idő. A múlt nem múlik el.
Megőrizzük, ahogy a rég leégett
erdők virágporát a tömegerdők
iszapja. Ami volt, nem ér sohasse véget:
megszűnik és nem tud megszűnni mégse.*

Rakovszky Zsuzsa

Amiről beszélnek...

A családtörténeti tudás alapszövege nem egynemű elemekből áll, beleépülnek családi legendák, történetek, szájhagyomány útján továbbadott emlékezés. A személyes történetek a múlttal együtt újraéleszthetnek régi és új büszkeséget, de régi és megújuló félelmeket is. Más forrás a család írásbeli dokumentumai, amelyek „kéz közelben” tartása mindig is ajánlatos volt, hiszen újrakeresését többször tette szükségessé a történelem forgandósága. A hatóság időnként kényszerrel is segített pontosítani az utat az ősökhez: iratok kellettek az önigazoláshoz, a fennmaradáshoz, vagy valamilyen előny eléréséhez, illetve valamilyen hátrány elkerüléséhez. A kutakodás az iratok között, a „tények” hatósági pecséttel megerősített igazolása, nemcsak szükséges volt, de „fel is értékelté” az írásbeli dokumentumok megőrzésének jelentőségét. Így aztán fontos szerepet játszottak a családi emlékezet felfrissítésében.

Olyan korokat éltek meg a családok, amelyekben a születési bizonyítványoknak – erősen eltérő okok miatt – különösen fontos szerepük lett. Nem a megszületést vonták kétségbe – bár még az is előfordult –, hanem a hova-születést kellett kontrollálni, az éppen uralkodó társadalom ideológiája és működési kényszerei szerint. Hogy jó vagy rossz helyen látta-e meg az újszülött a napvilágot. A „származás” ok lehetett a megbélyegzéstől a kirekesztésig, de menlevélként is szolgálhatott. A származást számon kérő igazoltató hatalom a születés alapján döntött: „tetszik – nem tetszik”, milyen helyet biztosít iskola, munka, foglalkozás terén, bizalom vagy bizalmatlanság övezi, sőt életesély vagy kiszorulás és esélytelenség jut a bizonyítvány tulajdonosának. Gyanakvás, nehogy illetéktelenek jussanak illetékesek, vagy hamisak az igaziai helyére. A gyanakvás tette kötelezővé a bizonyítékok összegyűjtését, szükségessé az állandó készenlétet. József Attilát többszörösen igazolta az utókor: ahányszor előkotorták azt a kartotékot, „mely jogom sérti meg”. Az igazolások kötelező felmutatása idejét éltek és éljük át a húszas, harmincas, negyvenes években csakúgy, mint az ötvenes évek idején. Kosztolányi is jól látta korunkat: „Beírtak engem mindenféle könyvbe.”

Amikor a magyar Országgyűlés a nürnbergi törvényeket megelőzte az 1920-as *numerus clausus* törvénnyel, majd követte a németeket az újabb zsidótörvényekkel, azok mentesülhettek ezek alól, akik a nagyszülők kereszténységét igazolták. (Iskolai felvétel, álláshely, tulajdon-vagyon megtartásához.) Többen innen tudták meg a családi eredetüket. Volt, aki megerősödött magabiztosságában – ha fontos volt számára, hogy „árjának, tisztának” találtattak az ősei –, és ezt el is mondta az interjúban. Volt azonban arra is példa, hogy a nagymama sokáig titkolt zsidóságára a kárpótláshoz szükséges iratbogarászkor derült fény. A leszármazottak megrendült döbbenettel konstataáltak „vegyes” eredetüket. Bár olyan is említette zsidó, lengyel, szerb nagyszüleit, aki örömmel vette tudomásul, hogy milyen érdekesen színes felmenőire talált rá.

Az ötvenes években a nemesi eredet, a történelmi nevű ősök – olykor levéltári értékű – papírjait, a korábbi tulajdont bizonyító iratokkal együtt inkább valamilyen zugba rejtették – mondják –, nemcsak az osztályidegenség sommás megbélyegzéstől való félelem miatt, arra papír nélkül is adódtak készsleges tanúk, hanem azért, nehogy a „gyerek meglássa”. A történelmi nevet viselő apára bünként sütötték rá 1950-ben, már a harmincas években elvesztegetett ősi családi birtokot, egyszerű névazonossága miatt. A ládában rejlő pompás családfa mutogatása helyett, a lánya jövőjéért az apa a szakmunkás minősítés megszerzését vállalta, hogy munkaskáderként küldhesse majd egyetemre tehetséges gyerekeit.

A családi múlt kérdéseire a választ – olykor a feldúltságig – segítette felfrissíteni a kilencvenes évek rendszerváltása. A múlt hihetetlen hevességgel támadt fel. A „kárpótlás és kárrendezés” törvényei ismét megkívánták a régi iratok előkötését. Kézbe kellett venni a korábban elsüllyesztett múlt bizonyítékait. A birtokok, házak, lakások üzletek tulajdontörténete kivilágosodott. A friss ismeretek adták az új leckét a családtörténeti előzményekből. Negyven év telt el a régi magántulajdonosok világának felszámolása és az új magántulajdonosi gazdaság megalapozása között. A rendszerváltás szellemét is megerősítő önigazolás, a családi élet sérelmei-sebei a rendszerváltás revelációjában, éppen a családi múlt történetével vált bizonyítói erejűvé.

A nagyszülők múltja a jelen kérdésévé vált, de felidézését – a fentiekén túl – közvetlen élmény is segítette. Az a különleges szerep, amit a nagyszülők az elmúlt nemzedékek életében nálunk betöltöttek. Sokszor és szorosan kötődött össze az unokák sorsa nagyszüleikével. Néha még szorosabbá fűzte kapcsolatukat, mint amilyen az a saját szüleikkel lehetett. A nagyszülők adtak otthont és védelmet, amikor a gyerekektől elszakították a szülőket. Rendkívüli időkben: háborúk, a hadifogságok, a német megszállás, az orosz megszállás, a békét követő menekülések, területi átrendezés során, a hányattatások a családok legbensőbb életét is felmorzsolták. Amikor az apákat elvitték katonának, az anyákra nehezedő roppant súlyból ők is részesedtek, és támasztékot adtak a megcsonkult, szétzilált családoknak. A politikai-történelmi megrendülések mellett a „normális” mobilitás, a társadalmi átrendeződés, az új egzisztenciateremtés, munkahely és otthon különválásának sokszorosan nehéz változásainál ismét a szülőktől – ha éltek – a nagyszülőkhöz kerültek az unokák. Akkor is

amikor a városba kerülve, az elemi szükségleteket nem tudták a szülők előteremteni. A szocializmus első korszakában a mindenkit elérő általános szegénység, a táplálkozás elégtelensége és az otthonteremtés nehézsége miatt sok gyereket küldtek hosszasan, vagy időlegesen a nagyszülőkhöz, akik feltáplálták, felerősítették a gyereket a jó falusi levegőn. A változások miatt is korrodálódó családi viszonyok nyomán elromlott házasságok, bekövetkező válások idején, megannyi nehéz helyzetben ismét a nagyszülők maradtak támasznak. Így aztán a szoros kapcsolat a gyerekek és nagyszülők között megmaradt friss élményként, a nagyszülők meséit őrzi az unokák emlékezete, erős érzelmi kötöttségben. Ezért volt számunkra is meglepően gazdag a nagyszülőkre vonatkozó emlékek tára.

A gyökerek keresése nemcsak a történeti múltjukra büszke családokban vált fontossá – bár náluk mintha jobban működött volna a felszabadított emlékezet. De eleven emlékek élnek polgárok, munkások, vidékről felkerült iparos-dinasztiák történeteiben is. Sokan emlékeznek az alapító nagyapára, a családot összetartó nagyanyára. Az őskutatás mindenkire hatott, az egyik megkérdezett szívesen emlegette parasztszármazása mellett, hogy a 12. századig vezetheti vissza a családfát; hogy másik őse a törökök idején várkapitány volt; hogy a szépapa Rákóczi seregében küzdött, aztán bujdosó lett, hogy nevük benne van a történelemtényekben. Vannak tragikus családi emlékek: a falusi bírósé például, akit a szabadságharc után nyomorékká vertek az osztrákok. Máshol a család közös legendájában a szegényparasztból magát iparossá felküzdő szocialista hitű leszármazott azzal is büszkélkedett, hogy elszegényedett grófi család sarja, s amikor utód nélkül elhalt az utolsó nagybirtokos, „majdnem elintézte egy ügyvéd, hogy örökölhessék a birtokot”, de időközben az iratok elvesztek, nyomorban élő, „földet túró senkik maradtunk”. Elég sok szomorú jelent fényesít meg a dicsőnek látszó múlt.

Nagy fellendülésekről, és nagy tragédiákról őríz emlékeket a családi szájhagyomány, sokszor szörnyülködve, máskor borzongó suttogással: „*főbe lőtte magát, mert... nyomorékká verték a rendőrök amikor..., eltapostatták a tankokkal*”. Olykor sokáig elhallgatott szörnyű emlékeket őriztek az első és a második világháborúból, a Don-kanyari harcok túléléséről és a hadifogságból. Szökés a hadifogolytáborból, kiugrás a zárt vagonokból. És elevenen élnek a legutóbbi idők fájdalmas, politika okozta sebei, a szocializmus ötvenes éveiből, az ötvenhatot követő büntetésekből. A szocialista felemelkedés és a munkás, paraszt eredet kultusza ugyanakkor újfajta dicsekvésre adott okot, szinte a nemesi származás büszkeségével – nem is oktalannul –, hogy milyen szegénységből, elesettségéből, mennyi küzdelemmel jutottak el a mai társadalmi helyzetükig. De a sokféle hányattatással szemben emlegetik az élet eredményeit is, az iskolázottságot, a szűkös jólét sikertörténeteit, és azt, hogyan küzdöttek meg maguk vagy szüleik lépésről lépésre az otthonért, a felnevelésükért. Igazi diadaltörténet, ahogyan előadják, hogyan lettek ágyrajáróból önálló lakástulajdonosok, vagy talán az „igazi csúcs”, életük eredménye: egy ház, egy telek, egy kert, ahol együtt van a család.

A mese és emlékezet nagy tanulságokat rejt: rendszerint a mához idomul, a múlttal visszaigazolt mai önképet erősíti meg, de lehet vágykivetítés is: a múltból a jövőbe. Ritkán van mód szembesítésre, különösen olyanra, amikor valaki saját emlékeit veti össze régi önmagának egykori élményeivel, ahogyan Vikár György tette *Az emlékezés ösvényén* című művében.⁸

Amiről hallgatnak

A történelmi idő aktualitása sugallja, hogy mit kell a fény felé fordítani és mit az árnyékban hagyni. A visszafogott, mentegető, védekező és eltítkolt MSZMP-s múlt vizsgálatunk idején lesüllyedt a memória aljába, vagy elfedik a kérdező elől. Hová lettek a munkásmozgalmi hősök – az igaziak is, nemcsak a kreáltak? Hol vannak a szocializmus dicső tettei? A munka hősei? A történelmi forgókerék alá kerültek, elsüllyedtek a személyes és nemzeti memóriában. Most előkerülnek a nemzeti ősök, a történelmi ősök, feltehetően korábban titkolt földbirtokosok, nagypolgárok, tőkés vállalkozó elődök – akik az új identitáshoz és a mai biztonságérzéshez bőségesen adhatnak támpontot.

Legalább annyira jellemző, amiről hallgattak, mint amiről beszéltek, gondoljunk Böll regényére: *Doktor Murke összegyűjtött hallgatásaira*.⁹

A beszélgetésekből mindenütt kivált a múltbeli események kapcsán a tudás mellett a „nem tudás”, vagy a hiányzó tudás. Szó került a titkokra, az elhallgatott történetekre, az elhazudott eseményekre, elfedett emlékekre. Az interjúk idején éppen ezért sok emlék felszakadt. Felszínre jutott az, ami korábban kimaradt a családi történetekből. Voltak ugyan sejtések, utalások, amikről azonban nyíltan a családban soha nem volt szó. A beszélgetések során az emlékezők maguk is rádöbbsentek a hiányzó vagy sötétben maradt emlékfoltokra. Ilyenkor drámai volt a megrendülés: „erről nem is tudtunk”, „csak mendemonda volt”; „soha nem kérdeztünk rá”, „nem világosítottak fel bennünket”. „Együtt éltem, apámmal, anyámmal, nagyapámmal és ezekről sose beszéltek”, „nem mondták meg”, vagy éppen „mást mondtak”.

Az elhallgatás és a titkolózás, vagy egyszerűen a dermedt némaság különböző múltakat takart. Ott voltak a legbensőbb, mondhatni „privát” családi „szégyenek”, a megsejtett nagymama, az oroszok megerőszakolta nagynéni története, akit aztán elüldöztött a férje, és rossz szemmel nézett rá a család – „nyilván okot adott rá”. Csend vette körül a kikapós férfiakat, a magukra maradt anyák, asszonyok szomorúságában. Ezek a család belső titkai, védett történetei, melyek valójában függetlenek politikától és történelemtől.

⁸ Vikár 1994.

⁹ Böll 1965.

A származás eltitkolása a leggyakoribb a titkok között. Hiszen volt, amikor egyszerűen ezen múlt az életben maradás (negyvenes évek), más korban azért kellett eltitkolni, hogy valaki munkához juthasson, vagy állásban maradhasson, hogy felvegyék őt vagy gyerekét az egyetemre (ötvenes-hatvanas évek). Az életveszélyesnek érzett fenyegetés megmarad akkor is, ha jogilag már megszűnt az üldözöttség. Túléli a kort, amely a veszélyt hozta.

Sokszor találkoztunk a zsidó eredet eltitkolásával, sokkal a háború, az üldözések után, még a kilencvenes években is. Ezért okozhatott komoly traumát több esetben is, amikor kiderült az igazság. Hol a megdöbbenet leszármazottak értesülnek hazaérkező külföldi rokonaiktól eredetükről – akik ugyanakkor számon kérik a zsidó öntudat hiányát. Mások éppen az iratokból értesülnek felnőttként, hogy zsidók lennének. Volt, ahol tudtak ugyan zsidó származásukról, de a szülők titkolták családjuk kiirtását, elégetésüket a megsemmisítő táborokban. Titok, tabu volt pusztulásuk módja, azért – mint mondták – hogy „ne keletkezzen bennük gyűlölet”.

A szocialista rendszerben – különösen az ötvenes évek első szakaszában – erősödött a stigmatizáció, az osztályidegenség megbélyegzése – akár egyszerű névazonosság miatt is. A származás stigmája ártalmára válhatott az egész családnak, a gyerekeknek még második generációig is. A nemesi vagy polgári eredet, az egykori tulajdon árnyékot vetett, kockáztatta a munkalehetőséget, az egzisztenciát, olykor még a szabadságot is. A megbélyegzett, perekkel bemocskolt áldozatok családtagjai, amikor védekezni próbáltak eredetük baljós következményeivel szemben, a tartós stigmatizáltság ellen, a származásukat eltitkolták, vagy eltagadták. Előfordult, hogy ezért nevet is változtattak.

A neves, nemes ősök felmutatása, a rendszerváltozással felszabadított emlékezés és – következményeként – a gyakori dicsekvés, régi sérelmeket és sokféle kielégületlenséget kompenzált. Négy évtizeden át inkább üldözték, semmint tisztelték a történelmi nevet. Az újra megtalált családfák, és az a tudat, hogy a történelemben nemzedékek sora áll mögötte, vigasz lehetett a hosszú elhallgattatásért és a meghurcolásért. Ellensúlyozhatta – ha utólag is – az elviselt sors sivárságát a Nagy Család, Nagy Név, Nagy Múlt tudata – ha már a jelen oly kicsinyessé és az élet eredménye oly szűkössé vált.

Az eredeti név megváltoztatása, titkolása, szükség szerint elhagyása, több korszakhoz tapadt. Ártalmára lehet az ártatlan leszármazottnak, ha családi eredete a névvel „lelepleződik”, vagy „rosszindulatú” emberek tudomására jut. (Ahogyan a koncepciók perek idején a meghurcolt áldozat nevének örököse megszenvedte a családtag „bűnét”, ahogyan háborús bűnösök közeli rokonai is nevet változtattak.)

A névváltoztatás a tizenkilencedik században gyakorivá vált és szimbolikus jelentést kapott. Az üldözésen kívül több ok miatt is sor került a családnév megváltoztatására: segíthette az asszimilációt és a társadalmi felemelkedést. Volt, hogy önkéntes, máskor kényszerített volt a névváltoztatás. A tömeges névmagyarosítás korában akár a magyar érzelmű, német nevű zsidók magyarosították nevüket – az erős asszimilációs igény miatt –, de hozzájuk hasonlóan történt a szerb, román, szláv hangzású

nevek magyarosítása is, az uralkodó nemzettel való azonosulás érdekében. A kölcsönös elfogadás kezdő lépését a saját oldaláról megtette, az új név elfeledtetni a származást, társadalmi közelségbe, sőt azonos közösségbe kerülhet azokkal, akiktől a befogadást reméli. A hasonlítás egyben a rejtőzködés eszköze is lehetett, nem tűnik ki „idegen” volta, nem tűnik ki a mássága. Beolvadva észrevétlenné válik.

Amikor a német birodalom Magyarországra is kiterjesztette hatalmát, gyakori volt a magyarosított német nevek „vissza-németesítése”. Vagy visszavették eredeti – magyarosítás előtti – német nevüket, vagy kettős nevet használtak, a korábbi németet és az újabb magyart kötőjellel összekapcsolták, kettős kötődésük jelzésére. A háború után pedig sokan visszamagyarosították a nevüket, ha tehették, amikor a német név vált kínossá. A svábok kitelepítésekor ugyanis, kollektív bűnösségük vádjának idején a kitelepítéstől mentesített, itthon maradt, bár tovább üldözött svábokat névváltoztatásra kötelezték: megfosztották német családnévüktől, és kezdőbetűkként két-három előre megadott nevet kínáltak fel, abból kellett az új családi nevet kiválasztani.¹⁰

A szocializmus összeomlása után a rendszerváltás egyik eredménye volt az is, hogy a névelhagyó apák nemzedéke után, az őket követő fiatal generáció – a szülők rossz lelkiismeretének enyhítésére vagy/és az ő biztatásukra – visszaveszik nagyapáik nevét.

Hallgatni kellett a családi gyökerek után azokról a politikai elkötelezettségekről is, amelyek a fél- vagy egész diktatúrák idején az uralkodó irányzat ellenére voltak. Titkolni kellett a Horthy időszakban a közalkalmazott apjának baloldaliságát, sőt bizonyos tetteit a Tanácsköztársaság idején (24). Titkolni a faluban sokat olvasó apa szocialista, vagy kommunista rokonszenvét a negyvenes években. Titkolták az 1956-os apa meghurcolását és börtönéveit. „Soha nem beszélt apám, amikor '56 után elvitték és másfél évig nem jött haza. Erről az időről nem volt szó.” (72.) Titkolni a szocialista időkben elszennvedett nagyobb és kisebb sérelmeket is. Különös, változó fény vagy félhomály fedte a családi gyökerek feltárásakor azt a nagyapát, aki volt vöröskatonára és volt csendőr is. A vöröskatonára bűnét elmoshatta a csendőrségi szolgálat a húszas-harmincas években, a csendőrmúltat feledtethették a szocialista karrier indulásakor, 1945 után a vöröskatonára relikviái és emlékezései.

A veszélyes titkok elválnak a gyötrelmes titkoktól és a szégyenné vált titkoktól. A gyötrelmes titkok eredete fájdalmasan sokféle. Amikor nem ajánlatos beszélni az emlékekről érthető a hallgatás: de sokszor nem tudnak, nem „bírnak” beszélni az

¹⁰ A névtől való megfosztás, mint ősi megaláztatás, történt a sztálinista korban is, ha egy ismert név tulajdonosa az elítéltek oldalára került. A koncepciók perek idején, az elítéltek utódjainak nevét is parancsra „névtelenebb” hangzásúra kellett cserélnie. Úgy vitték állami otthonba az ártatlanul elítélt emberek gyerekeit, hogy nevüket is elvették tőlük. (Bozóky 1998.) Az „álhumánus” indoklás az volt, hogy ne legyen rajtuk bélyeg, ne kövesse a gyereket „az áruló apa” árnyéka. Szimbolikus értelme a „nevesincs” állapot, eredetétől, talajától fosztják meg a családi név elvesztésével, bármilyen álságos módon magyarázzák is azt.

átélt borzalmakról, akkor is, ha a beszéd oldhatná a betokosodott iszonyat emlékeit: például az Auschwitzot megjárt emberek egy részénél évtizedek teltek el, mire beszélni kezdtek emlékeikről.

Több apa, nagypapa hasonló megdermedt némaságát említették, akik az első és a második világháború után hadifogságban voltak. Csaknem szövegszerű egyformasággal említik gyerekeik/unokáik, hogy soha nem beszéltek semmit arról, hogy mit is éltek át. „Nagypám – akivel együtt éltünk egy nagycsaládban – négy évig volt az első világháború után orosz fogságban. (71.) Soha nem beszélt róla, mindig hallgatott. Csak ezután nem járt templomba többet. Igaz, tőlünk megkövetelte, hogy templomba menjünk és tartsuk a vallást, hogy keresztet vessünk minden harangozáskor, de ő csak a nagy ünnepeken ment el a templomba”.

Az elviselt kínzások gyalázattá, a gyalázat szégyenné változott, a szégyent hallgatással elfedni vagy feledni akarták. Ha kimondja, újra felidézi, amitől megszabadult már.

A veszélyes titkok másképpen élnek tovább. Veszélyeztetheti őket, ha napvilágra kerülnek az adott diktatórikus politikától eltérő nézeteik, tetteik, még a gondolataik is, amelyeket megtorolt a korabeli hatalom. Titokra pedig mindig volt ok aszerint, hogy a hivatalos diktatúra éppen mit tiltott. Kérdés, kinek, mikor, mit lehet, szabad a rejtett gondolatokból, tettekből elmondani. A hallgatás szolgálhatta a gyerekek védelmét is, beavatásuktól félték – magyarázták – ne érezze ráháruló tehernek a gyerek, amit apja, anyja tett, vagy hitt.

A titkok közé tartozott – több esetben is – a vallásosság titkolása is. Ha ártott a család biztonságának, a karriernek. Aki nem lehetett tanító, ha gyakorolta a vallást; a pártfunkcionárius megtiltotta a család tagjainak, hogy őt a templomjárással kompromittálják. Ma pedig el kell viselnie gyerekei számonkérését, miért hagyta őket istentelenségben, vallástalanul élni. Említettek rejtegetett és titokban mutogatott, megőrzött cikkeket, iratokat, amelyekről vagy tudni nem lehetett, vagy beszélni nem volt szabad. A megfélemlítés idején, a fenntartott és gerjesztett félelmek korában, nemcsak a meggyőződés elfedéséről volt szó, hanem a mindenkit körbevevő mérgezett, gyanakvó légkorról, ahol a nyílt fenyegetés mellett a titkos besúgók, feljelentők társadalmi szövevényében kellett élni.

A rendszerváltozás a szabad beszéd, a megkönnyebbülés idejét hozta. A múlt bizonyos szürke vagy fehér foltjainak eltüntetését, az emlékezés kimondható történeteivel sokak számára megtörtént a szembenézés. A titkok feltárulásának szabadsága nem mindenkinek hozott megkönnyebbülést. A megnyílt irattárak szembesítettek a tisztának hitt szülő, testvér, barát beszervezési irataival. A Történeti Hivatalból szűrve előkerült ügynöki jelentések dossziéit olvasva, az sem vigasztalta meg az elárult delikvenst, hogy a besúgó utódja – testvére, fia, lánya – érdekében vált árulóvá, cinikossá. A megrendülés sokakat érintett.¹¹

¹¹ Ennek első, legmeggrázóbb irodalmi kifejezését Esterházy Péter fájdalmas remeke írja le. (Esterházy 2002.)

Mint az emlékezés „libikókái”, miközben egyik oldalon kiemelkednek a korábbi titkok az emlékezet süllyesztőjéből, másik oldalon kezdenek elmerülni az emlékezet mélyére a szocializmus közelmúltjának kínossá vagy szégyenné váló emlékei.

Vulkánszerű erővel törtek fel a máig feldolgozatlan történetek. Kimondásuk után is tovább feszítik az indulatokat. A titkokról való hallgatás azt hozta magával, hogy a traumák elhallgatva is továbbörökítik kimondatlanságuk feszültségeit, éppen az élteti tovább, hogy elfojtották őket.

Most új hallgatástól kezd „hangossá válni” a világ: bekövetkezett az új (el)hallgatások ideje. Most arról hallgatnak sokan, amivel korábban dicsekedtek. A munkásmozgalmi elődökről, a vöröskatoná nagy/dédszülőkről, a pufajkasokról, munkásörökről. Ez még benne van a hirtelen változás védekező reflexében, esetleg szégyenében is. A volt rendszer sommás elítélése nem differenciál, nincs szó a párttitkárok közötti különbségekről: voltak, akik nehezé tették munkatársaik életét és voltak, akik segítettek és megkönnyítették azt.

A közelmúltból való beszéd módja is védekező: gyakori az óvatosság, mondhatni félelem, védik magukat vagy a szüleiket: „párttag volt, de hitt benne”, „párttitkár volt és kirúgták az állásából, pedig védett embereket és sokaknak segített”. A beszélgetések intonációjában ott bujkál a szégyen is a közeli családtag, esetleg saját maga kommunista múltja miatt. De van, aki vállalja is, szembenálló daccal mondja: „hittem benne és megmaradtam, annak, aki voltam.” Vagy bús-büszkén: „Én maradtam, pártom elhagyott”.

A titkok és tagadások többször törnek meg a családok történeteit is. Kihulladt az idő, kihullottak a múlt terhessé vált tényei a tudattalanná tett hézagokon. Az elhallgatott életdarab helyét más tölti be, hazugság vagy hallgatás. A sokféle fordulatban, sokféle változásban ugyan, melyik múlt legyen a jövő alapja? A színéváltozásoknál, a család elfogadásában vagy elutasításában nem kell mindig az új identitás érdekében a család megtagadásával megküzdeni. Hiszen már Jókai írta, hogy minden magyar családban mindig volt egy kuruc és egy labanc, egy pór és egy nemes úr. Az elmentétek gyakran folyamatosan együtt éltek egy családon belül.

Aki saját családját múltjával vagy saját múltjával nem tud együtt élni, az nehezen élhet együtt másokkal. A saját múlt megtagadása, a másikkal szembeni türelmetlenséghez vezet. Miközben éppen a legutóbbi rendszerváltás fordulatával „visszanyerik a hagyományokat”¹² közben új veszteségeket szenvedtetnek el. Ha sikerül végre az emlékezet korábbi szakadékeinak kitöltése, új „fekete lyuk” nyílik a legutolsó, szégyenkezve elutasított, elhallgattatott évtizedek történetében. Az egész korszakra és az egész társadalomra rányomja bélyegét ez a sok megoldhatatlan, mert feldolgozatlan társadalmi trauma, ami éppen ki nem beszélése révén válik hangosan kiáltó bajjává. „Ha egyvalamit elhallgatsz – mondja Rushdie *Szégyen* című regényében – elhallgatod azt is, ami belőle következik. Végül pedig fölrobban az egész mindenestül.”

¹² Feyerabend 1994.

Rövid beavatás a feldolgozás műhelymunkájába

Típusalkotás és ábrázolás

Néhány szó az általunk vizsgált életutak csoportosításának elveiről és módszeréről.

A több ezer oldalt kitevő kérdőívek és interjúszövegek gazdag anyagának feldolgozásához a változásokat legjobban kifejező csoportosítási elvet és módot kerestük. Első lépésben az ismert szociológiai kategóriák szerint alakítottuk a csoportokat. A számokba, táblákba formált adatsorok, bár a változások nagy tendenciáit jól mutatták, de a különleges értékű élettartalmakat, izgalmas ember- és helyzetábrázolásokat nem. Meglehetősen lapos empirikus eredményhez jutottunk a szóbeli közlések mélységéhez és gazdagságához képest.

A másik metódussal a történelmi korszakolás mentén haladtunk, a mai helyzetet a szociológiai csoportosítás alapján rendezett családtörténetekre építettük. Ez se bizonyult alkalmasnak arra, hogy bonyolult ismereteinket mélységeiben is jól kezelhető módszerrel és minimális veszteséggel prezentáljuk. A történelem a szociológiai kategóriákat „túltagolta”, és nehézkessé tette az életanyag kezelését.

Végül is a több dimenzió mentén kikísérletezett csoportosítási módok közül a *családdinamikai szemléletű rendezés* vezetett az itt következő eredményekre, ez adott „fogást” a minőségileg roppant differenciált és érzékeny anyag kezeléséhez. Lerajzoltuk minden egyes család mobilitási útját, a nagyszülők társadalmi eredetét, indulását, társadalmi helyzetük változásait, majd a szülőknél bekövetkezett folyamatot, változást, végül a válaszadó életútját. Ahol volt adat, ott a felnőtt korú gyerekeknél bekövetkezett státuszváltozást is rögzítettük. A családok három generációs mobilitását leegyszerűsített sémában ábrázoltuk: kétdimenziós koordináta-rendszerre került a változás rajza, ahol a függőleges tengelyre a társadalmi hierarchia lépcsői kerültek, a „társadalmi piramis” vázlata szerint. Ezen jelöljük a családfő társadalmi piramison elfoglalt helyét (felső, felső-közép, közép, alsó-közép vagy alsó, illetve peremhelyzet). A vízszintes tengely a generációk időben egymás után következő családdinamikai mozgását, változásait mutatja, a nagyszülők, a szülők és a kérdezett helyzetét leg hosszabb ideig meghatározó társadalmi státuszt, a süllyedéseket és emelkedéseket, a csúcs- és mélypontokat. A rajz a mozgás ívét, zökkenőit, a helyzetváltásokat mutatja, az egyes generációkon belül és a generációk között is. Pontos évszámmal jelöltük a süllyedés vagy emelkedés idejét. Az évszámból pedig láthattuk a mobilitás dinamikáját, és azt, hogy melyik generációnak mikor kellett elviselnie az életét megfordító történelmi, társadalmi, politikai változást. Látványosan megjelent – az idő kiemelése mellett – a társadalmi hierarchia és a három generáció társadalmi helyváltoztatásának dinamikája.

Eredetileg a nagyszülők mind a négy ágáról szeretnénk volna képet adni, a két szülő mobilitási útját is megrajzoltuk. Később – részben a hiányzó ágak bizonytalan-

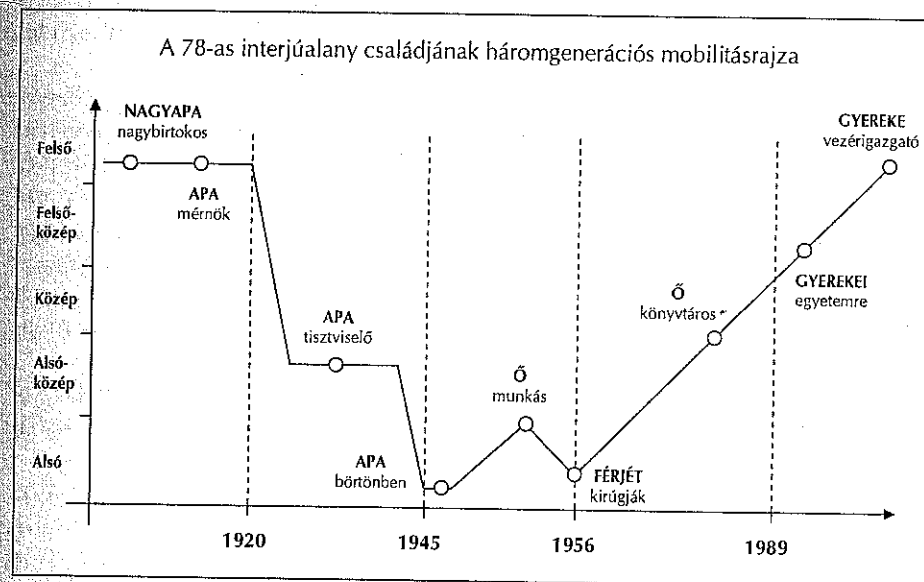
ságai miatt, és mert az ábrázolás túl bonyolulttá vált – ezt elhagytuk. Az itt látható sémában már csak az apai származás ágait vettük figyelembe. Egyébként a korszak, amelyet átfogtunk, amúgy is a férfi társadalmi helye alapján határozta meg a családi státuszt. Akkor is, ha a sokféle hányattatás következtében a „távollevő apa” helyébe lépő nő családfői szerepe, felelőssége sok családot jellemzett.

Az elkészült rajzokat egymásra vetítettük, s ebből láthattuk az azonos társadalmi dinamikával jellemezhető háromgenerációs családcsoportokat. Négy típus vált elkülöníthetővé, amelyen belül még vannak további módosulások is. Eszerint haladunk tovább a következőkben.

A család-utak jellemzői

Megtört utak, meghurcolt generációk

Az alábbi rajz egy többször is megtört háromgenerációs családot ábrázol. (Hasonló utat tett meg a 31-es, a 30-as és a 70-es család.)

Ebben a csoportban élesen – olykor többször is – megtört a családok életútja, és az eredeti társadalmi pozícióhoz képest többlépcsős zuhanás következett be. A történelmi hányattatások nagyságrendjét mutatja, hogy a 64 családból 49 családot ért – a minta 77 százalékát – olyan társadalmi-politikai sérelem, amelynek következtében gyökeresen megváltozott a család társadalmi helyzete. Otthonvesztés és üldözés miatt

több társadalmi lépcsőn zuhant le a család, de a háborúban is nagy embervesztéssel szembesültek. Az események átmenetileg vagy véglegesen tönkre tették a családokat. A családot megsemmisítő történelmi és politikai akciók körül meghatározott időpontokban sűrűsödött, de – mint tudjuk – „örökös” nyomot hagyott: máig.

Az ábrán látható az időpont: az első, legsúlyosabb törés, amely itt mintegy tíz családot érintett, a trianoni menekülés, 1919–22 között, majd 1945 után menekülés az elcsatolt területekről.

A második a zsidóüldözés, 1940–44 között, 12 családot érintett a mintánkban.

A harmadik nagy csoportot a második világháború utáni időszak és a szocializmus kivetettjei és megfosztottjai alkotják. Itt több hullámban láthatók a fokozatok: az első a háború utáni megtorlás 1945–46 között, a második a megfosztás a tulajdonságtól, földtől, 1948–49. A harmadik a tévesztés, majd a kitelepítés és a kisiparosok, a kiskereskedők kisajátítása: 1949–51, mely közel negyven családot érintett. Végül ide tartoznak az „ötvenhatosok”, akiket letartóztattak, internáltak vagy elbocsátottak munkahelyükről, illetve elűzték a falujukból, városukból.

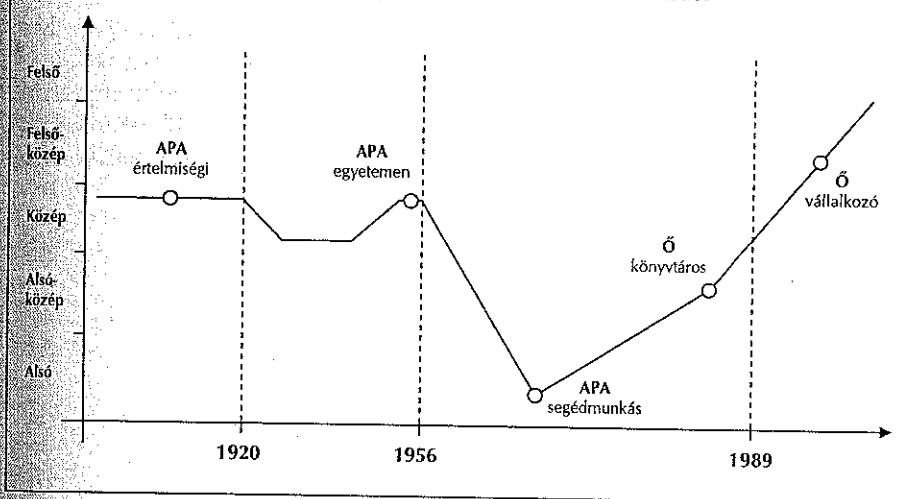
Tovább haladva az időben, kétirányú – egymástól eltérő – folyamatot láthattunk: voltak, akik a megrázkódtatás után maguk tudtak talpra állni, ha nem is érték el a család eredeti társadalmi helyzetét. Volt, hogy a második generáció léphetett az emelkedés útjára. És előfordult, hogy csak a harmadik generáció érte el az eredeti családi szintet. Végül voltak olyanok is, akik egyáltalán nem tudtak felkerülni a lesüllyedés után.

A deklaszálódás utáni első emelkedő utak a szocialista korszak hatvanas, hetvenes éveire tehetőek. A visszaemlékezésekben megemlítik az életszínvonal javulását, a növekvő, viszonylagos mozgásszabadságot, a szakmai lehetőségek gyarapodását és a hatóságok megengedőbb bánásmódját. A hatvanas évek közepe, vége felé fontosság válik a szakmai hozzáértés. Először csak ajánlatos, majd követelménnyé válik a diploma megszerzése is. A szocializmus megalapozása idején letaszított első generáció után a második nemzedék gazdasági stabilizálódása, iskolázottsága megnyitja az utat a harmadik generáció számára a diplomaszerezéshez, a magasabb szintű szakmai munkához.

Egy olyan megtört családút ábrája következik, ahol volt mód a visszaemelkedésre. Bár a történelem során a politika meghurcolta őket is, de képesek voltak a családi helyzet társadalmi korrekciójára.

Akiknek a lesüllyedés után sikerült a felemelkedés. Láthatjuk, hogy – ha a megviselt generáció tagja még nem is – a leszármazottak korrigálják a megsemmisített utat, a „kiigazítás” megtörténik. Ha nem is éri el az eredeti státuszt, de megközelítik az adott társadalom szerkezetében csaknem ugyanazt a helyet, amelyről a történelmi beavatkozás lesüllyesztette őket.

A 72-es interjúalany családjának háromgenerációs mobilitásrajza: akiknek a lesüllyedés után sikerült a felemelkedés

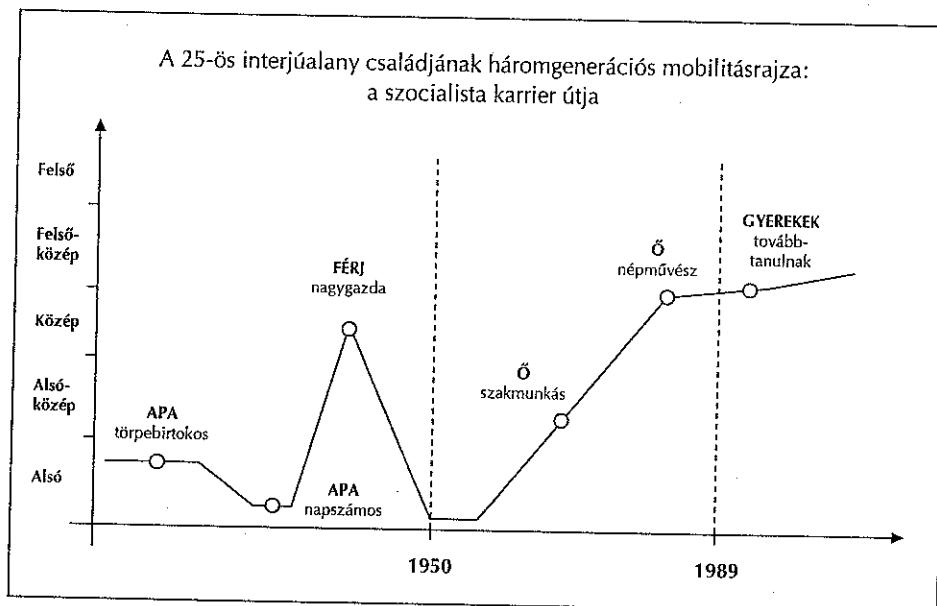

A „töretlenül” törekvő családok – Politikai, gazdasági és szakmai emelkedés a szocializmusban

A következő jellemző csoporthoz húsz család tartozik. A nagyszülők eredeti státuszához képest a szülők társadalmi helyzete sokszor meredeken emelkedett, többlépcsős mobilitással is. Az emelkedés módja és ideje miatt ezek jellegzetes szocialista karrierutak.

A fentiekén túl azért kapta a „szocialista” jelzést, mert törés nélküli emelkedés csak negyvenöt után következhetett be. Aki ugyanis az előző korszakban – tehát a két világháború között – valamilyen magasabb szinten élt, azt a szocializmus, legalábbis a megalapozása idején általában visszaszorította, deklaszálta. A családi társadalmi státusz hirtelen emelkedése főleg a második világháború utáni időkre, illetve a szocialista rendszer építésének korai szakaszára volt jellemző. Később volt még egy viszonylag gyors – tudatosan végrehajtott, a párt vezérelte – felfelé kiemelkedő mobilitási gyakorlat: az ötvenhatos forradalmárrá vált, illetve a forradalom mellé állt kommunisták és káderek helyét kellett betölteni a Kádár-rendszerhez hű, a forradalmat elítélő, a szovjet megszállást elfogadó új emberekkel. Ez azonban nem járt olyan széleskörű és drasztikus kiemelést előidéző társadalmi mozgással, mint a 1949–51-es karrier.

Nem ez a hús család – és nem ez a kutatás – az, ahol üstökösszerű szocialista karriereket ragadhattunk volna meg, és nagy ívű pályákon demonstrálhattuk volna a vezető szocialista káderré válás változatait. Ebben a városrészben csak szerényebben emelkedtek ki az emberek. Mégis találkoztunk olyan többlépcsős ugrással, amely se előbb, se utóbb nem volt megalapozott, de olyanokkal is, akik utólag szívósan megdolgoztak a megkapott pozícióért. Voltak, akik a „felzárkózáshoz” szükséges tudást, műveltséget, szakmát és diplomát megszerezték, és olyanokkal is találkoztunk, akiknek elég volt a pozíció, a biztonságot adó „osztályöszön”, és a szocializmushoz való hűség vagy a hűség látszata.

A harmadik generáció hanyatlása – Akik az emelkedést nem tudták, vagy nem akarták továbbvinni

Kérdés, hogy a gyors szocialista emelkedést a következő korosztály fenn tudja-e tartani, és tartósan biztosítja-e, illetve folytatja-e? Itt is jelentős különbségek vannak: láttunk olyan családokat, ahol a gyerekek a szülők emelkedéséhez képest nemcsak tartani nem tudják a szülői szintet (szocioökonómiai státusz + iskolázottság), hanem erősen süllyednek lefelé, bár már a történeti hányattatásoktól mentes, úgymond „védett” idő védett helyzetében felnövő generációhoz tartoznak. A külvilág viszonylagos

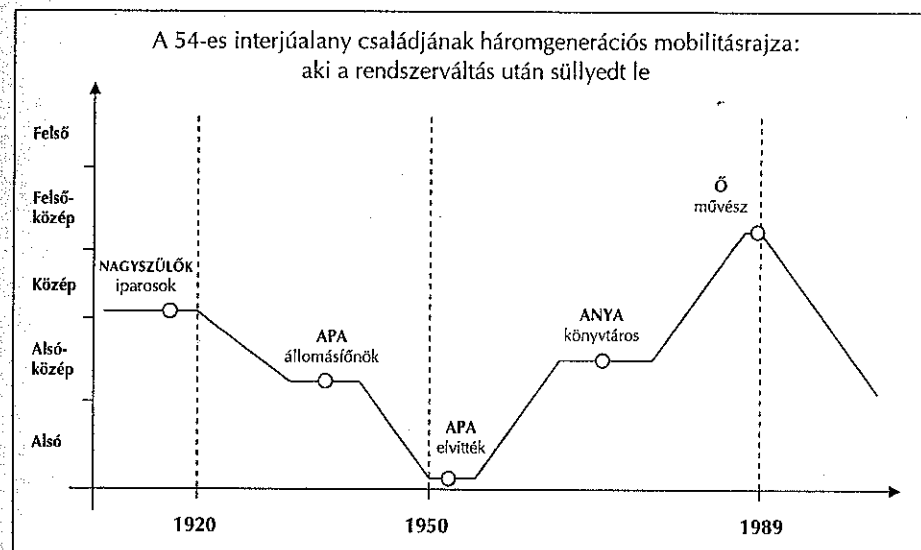
stabilitása ellenére, nemcsak az apai szintről „küzdötték le” magukat, hanem életvitelüket is bizonytalanság és zaklatottság jellemzi.

A szocialista emelkedésben részt vett hús család leszármazottaiban még a szocializmus idejében következett be a süllyedés. Különösen az utolsó generáció útja válik bizonytalanná – a legfiatalabb, és az aktív generáció családfenntartói ezek. A magasabb státuszt, amelyet a szülők személyes és politikai érdemeikkel kivívtak, a harmadik generáció nem tudta mindig megtartani. Ez a jelenség sajátos történetekkel jellemezhető.

A „zaklatott” harmadik generáció motívumainak magyarázatában kitűnik, hogy különösen a tekintélyt szerző, „self made man”-ek gyerekei nem vállalták apáik meghaladását, sőt, még az apák társadalmi színvonalát sem érték el. Ezt a lefelé mozgó csoportot nemcsak a szocialista rendszerben mutatott viselkedése miatt érdemes megvizsgálni, hanem a későbbiek miatt is, hogy vajon a rendszerváltozás lehetőségei inspirálják-e újfajta kitörési módokra, vagy a szembenézés a szülők múltjával megterhelést, szégyent vagy éppen lehetséges elszakadási mintákat kínál.

Megdöbbentően nagy csoport került egzisztenciális válsághelyzetbe az 1990-es években: 33 családban vált a család fenntartói közül valaki munkanélkülivé. A kilencvenes években bekövetkezett igen nagy arányú életúttörés, és a nem várt süllyedés, korántsem a szocializmusban kiemelt vagy felemelkedett káderekre jellemző, hanem azokra, akiket az üzemek bezárása, a leépítések, a vállalatok megszűnése vagy karcsúsítása, az átalakulás válságjelenségei közvetlenül érintettek.

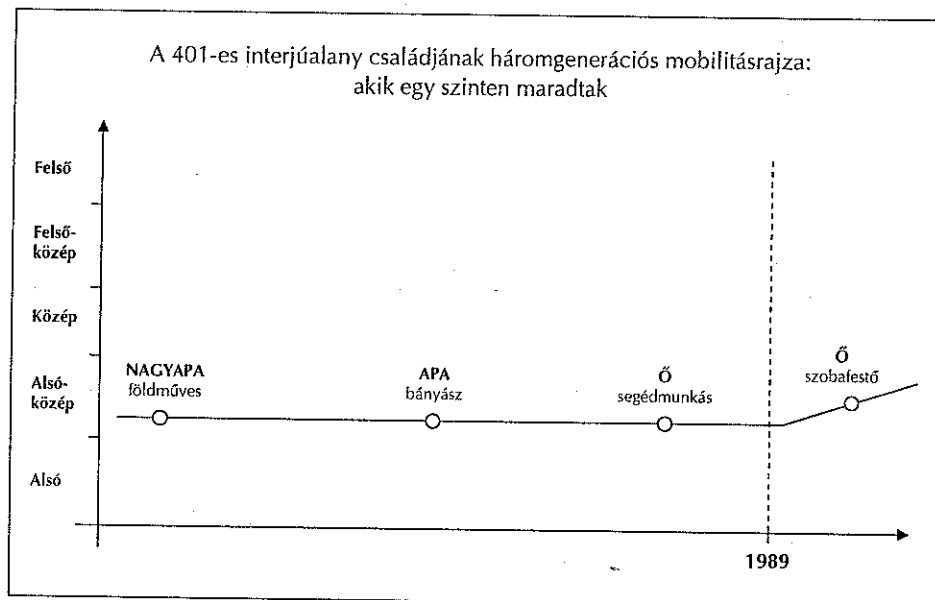
Törekvéseikről, próbálkozásaikról valamit tudunk az 1995-ös vizsgálatból, életútjuk későbbi korrigálási lehetőségeiről vagy tényeiről akkor még nem volt információnk.

A háromgenerációs családi folyamatosság kivételes esetei

Mintánkban nagyon kicsi azoknak a családoknak az aránya, akik mindhárom generációban *ugyanazon a társadalmi szinten maradtak*. Ide mindössze három család került. Egy esetben az is megtörtént, hogy igen alacsony társadalmi szintről nem volt módja elmozdulni egyik nemzedéknek sem. Másik esetben szakmai folyamatosság tartott azonos státuszban iparosokat és értelmiségieket, akik örökölték a szülők szakmáját. A társadalmi státusz változatlansága nem az élethelyzet állandóságát jelenti, hiszen annyi változás következett be, hogy a társadalmi státusz megtartásának változatlansága együtt járhatott a szüntelen változással.¹³

A leírt csoportosítás a társadalmi traumatizáció és a társadalmi-politikai változások miatt megtört életutak nyomán vezet. A fő rendező elvek és csomópontok: a törések ideje – és ezzel a kronológia vált az építkezés elvévé. Erre a csoportosításra épül a könyv szerkezete.

¹³ Ha az előbbieken leírt családszámokat összeadjuk, kiderül, hogy a traumatizálódás több családot ért, mint ahány a felvételben részt vett. Ez nem összeadási hiba, hanem a korábbiakban említett történelmi tény, mivel egyik trauma sem óvott meg senkit attól, hogy a következő, sőt azután következő traumatizálódást elkerülhesse.

A társadalom hasadt szövete

A *külvilág*, a *nagyvilág* kikerülhetetlenül beleszólt az egyéni élet alakulásába. Hol a *világháborúk*, hol a *világválság*, hol a térségbe nyomuló önkényuralmi rendszerekkel megismételt alávetettség, hol a *világ* nagyhatalmi erőviszonyainak változása, újrafelosztásának következményeként változó geopolitika súlypontátelhelyezés akrobatikája rengette meg a társadalom talaját. Sokszoros fordulatok nehezítették a generációk között az átadás-átvétel processzusát, próbára téve a családok és egyének adaptációs- és állóképességét. A család életépítő szocializációs funkcióját a változtatás kényszere diktálja. A világ változásai kilendítik a megszokott kerékvágásból, s a mozgás, a mobilitás esélye kényszercselekvéssé fajul. Ritkaságszámba ment – különösen a ma középkorú és idősebb generációk idejében – hogy valaki az előre elképzelt pályán folytassa tovább az életét. Amit az egyik generáció elért, azt nem adhatta tovább a következő generációnak. A fordulatok, történelmi változások miatt mind a múlttól, mind az előtte járó nemzedék súlyától az új generáció szabadulni igyekezett. Az élménytelenség itt élményszámba ment, az eseménytelen idők a világ nagy rengései, földmozgásainak mélyen ható hullámai mosták el. Különösen igaz ez Budapestre, hiszen többször itt, vagy közel volt a rengések epicentruma: 1914–19, 1944, 1945, 1956, 1989 idején.

„Egy mondat” a családi történelmekből

„Rossz korban élt, mint minden ember.”

Jorge Luis Borges

A történetek igazak, a nevek, a települések és a foglalkozások költöztek, de az eredetiek megfelelő szociológiai kategóriával cseréltük fel. Egy mondatba tömörítettük a családokat érő legnagyobb megrázkódtatásokat. Az életutak tényei – név és sorszám szerint – a *Függelékben* megtalálhatóak.

Nem tudunk itt kitérni mind a 49 családra, melyek életútját valamilyen trauma megtörte, de néhány jellegzetes példát, néhány mondat erejéig bemutatunk, hogy érzékeltesük a sérelmek és meghurcolások hazai módozatait.

A TÖBBSZÖRÖS POLITIKAI, SZÁRMAZÁSI ÉS TULAJDON MIATTI ÜLDÖZÉS ESETEI

• Apját előbb – a kommun alatt tanúsított baloldali magatartásáért – a húszas években megfosztották állásától, korábbi címeitől. A szocializmusban pedig családi eredete és korábbi hivatali beosztása miatt osztályidegennek minősült.

Kitelepítés fenyegette, majd kényszernyugdíjazás következett. Testvére disszidál, emiatt a családi tulajdont (villát) elveszik. Sorsát végigkíséri osztályidegen származása és a testvér disszidálása. (24. Gálfy Zoltánné Tóth Veronika, nyugdíjas)

- Felsőházi rokonság, jómódú polgárok: a nagyanyját '44-ben zsidó származása miatt bujtatták. Anyai nagyszüleinek tulajdonát a szocializmusban elvették, az 1950-es években ki is telepítik őket. Állami gazdaságban dolgoztatják a családot, a nagyapja ebbe belehalt. Apja kommunista-ellenességét „56-ban kifejezte”, utána sehol nem kapott munkát, disszidált. Anyját, mint disszidens feleségét, állásából kítették, elhelyezkedni nem tudott. Mint disszidens gyereket, őt is sok hátrány érte. (52. Névai Erzsébet, tanítónő)

- A nagyszülőket – vidéki zsidókat – elvitték Auschwitzba, a család életben maradt tagjaitól a szocializmus idején elvették a nyomdát és a könyvesboltot (1945–49). (21. T. Ritter Éva, újságíró)

- A második világháborúban öccsét – „mint megbízhatatlant, nem mint zsidót” – elviszik munkaszolgálatosnak, majd a Dunába lövik, őt hold vett/összerakott földjüket és az állatokat elveszik. (45. Kaszás István, nyugdíjas, villanyszerelő)

AZ ELCSATOLT TERÜLETEKRŐL MENEKÜLTEK ÍGY VALLANAK

- Az erdélyi nagyszülőket családosul (anyjával) 1944/45-ben a románok vagonba rakják, kitelepítik. Apját 1944-45 után munkaszolgálatra viszik. 1950-ben eltűnik, soha többet nem került elő, nem is hallanak róla. Nagybátyját Kistarcsára internálják 1957-ben, majd Tökölre, 1961-ben szabadult. (54. Somorjai Béla, énekes, költő)

- 1947-ben Felvidékről menekülniük kellett. Négyezer hektár földjük volt. Kol-dusokká váltak. Háború után apját (a Felvidéken) bebörtönözték, orosz börtönben „orrvérzésben” halt meg. Itthon származásuk miatt osztályidegeneknek minősültek: testvéreit az egyetemről kítették, kényszermunkára vitték. Minden hátrányt végigéltek. Férjét 1956-os részvétele miatt, a forradalom után nem engedték dolgozni. Munkahelyén B-listára került. (78. Jánosi Péterné Szilassy Tekla, könyvtáros, tisztviselő)

- Mint vezető értelmiséginek Erdélyből menekülnie kellett. A hazai befogadás nehézségei után állami állást kap, méltatlan bánásmódba és igaztalan perbe fogva nyugdíjaztatják, meghal. Lányát a magasnak tartott hivatali beosztása miatt, a szocializmusban bélistázzák. (31. Ágothai Lórántné Diósi Orsolya)

A ZSIDÓÜLDÖZÉS TÖRTÉNETÉBŐL

- Tizenegy rokonuk halt meg Auschwitzban. Szüleit a Duna-parton lőtték le. Házastársa szüleit, egész családját deportálták. Háború után szülei kisüzemét vezeti tovább, amit 1949-ben elvesznek. Sokáig nem tud elhelyezkedni, „osztályidegen”, csaknem egész életében rossz káder. (66. Bretner Sándor, nyugdíjas)

- Zsidó származása miatt kizárták iskolából, munkahelyről. A háború idején a gettóban bujkált, onnan szökött meg. Éppen kikerüli, hogy a csoporttal együtt a Dunába löljék. Háború után lakását a szovjet követség elveszi, mindenestől kiteszik őket, csak a kislánya bölcsőjét viheti magával. Egyik testvére a munkaszolgálat alatt, kőbányában éhen halt, másik testvére megjárta Auschwitzot, és túlélte. (50. Vámos Béla, gazdasági szakember)

- Nagyapját munkaszolgálatra viszik, megszökök, bujkál. Minden megmozdulásban aktívan részt vesz. Ötvenhatos forradalmisága miatt, már súlyos betegként is belügyesek vallatják. (26. Beregi Tamás, zenész)

- Apját munkaszolgálatra viszik, apósa a munkaszolgálat után nyolc évet tölt a Gulágon. (27. Balla Zsuzsa, tanár)

„ELVETTÉK A FÖLDÜNKET”

- Az apai nagyszülők földjét elveszik a téjesítés idején, 1989-ben elbocsátják anyját, mert párttitkár volt a szocialista rendszerben. (40. Felvincziné Bánkúti Anna)

- A földosztáskor kapott 10 holdat, majd vásárlással bővített földtulajdonukat államosítják, a házukat is elveszik 1949-ben. (32. Nagy István)

- A szülők 18 hold földjét, a szőlőt, rétet oda kellett adni a Rákosi-rendszerben az államnak. Férje zsidó származású, munkaszolgálatos volt, szüleit elvesztette Auschwitzban. A szocializmusban kis vegyeskereskedését elveszik. (48. Pogány Györgyné)

- Anyja családjának 50 holdját elveszik (1945–49), kulákként őt és családját még Pesten is üldözik. (43. Bodnár Gyuláné Kárász Eszter, tanítónő)

- A nagyszülők 35 hold földjét és nagyszerű ménesüket elveszik, majd a ménes felosztatják, nagyapja öngyilkos lesz. (44. Horvát János, ács-asztalos)

- Az apai nagyszülők 45 holdját 1949-ben a téesz elveszi. Nagyapját többször megverik, egyszer csaknem agyonverik. Anyját osztályidegennek nyilvánítják, állásából elbocsátják. Apját, a „kulák csemetét” nem engedik dolgozni. Házukat kiutalják másnak, majd elárverezik. (74. Téti Zoltánné Kocsis Mária, nyelvtanár)

- A sváb kitelepítés idején földjüket, házukat elveszik. Bár nem kellett elmenüik otthonról mégis bujkálásra kényszerültek. (405. König László, vállalkozó)

POLGÁROK, KISPOLGÁROK MEGHURCOLÁSÁBÓL

- Apját, a háború után igazságtalanul bebörtönözték. Később „bizonyítékok hiányában” felmentik, egy év kényszermunkára viszik, majd segédmunkás lesz. Házukat elveszik. Később ugyan minden vádat elejtenek vele szemben. De a bűn feltételezése rajtuk marad egész életükben. (53. Temessy Klára, mérnök, vállalkozó)

- Az apai nagyszülők 1920 körül menekülnek Erdélyből. Jó iparosként felemelkednek. 1944-ben ismét menekülni kell, szélsőjobboldali kapcsolataik miatt. A másik oldalon: az anyai nagyapa részt vett a kommunében. Feljelentették, leültették. Zsidókat bujtattak a második világháborúban. Feljelentették. Bujkálni kellett. Építési kisvállalkozását a szocializmusban kisajátították. 1956-ban segített a felkelőknek, feljelentették, a rendőrségen megverték. (70. Székelyhid György, műszerész)

- Nagyapja főiskolát alapító rektor volt a harmincas években. 1951-ben leváltják, majd kitelepítik mint magas beosztású osztályidegent. Mezőgazdasági munkás lett, a kitelepítés megszüntetése után az általa alapított iskolában segédmunkásként dolgozott. Felesége orvosi diplomáját elvették, „megbízhatatlanság” miatt. 1990-ben rehabilitálták. (68. Nemesszeghy Kálmán, vállalkozó)

- Az apai nagyszülők cukrászdáját házzal együtt elveszik 1945 után. Bár munkásként visszajárhatnak dolgozni, a székelyben belehaltak. (46. Dénes András, iparművész).

- Szüleinek kocsmája volt Párizsban az első világháború előtt, 1919-ben a franciák hazatelepítik, mindenük odamaradt. A Rákosi-rendszerben apját nyomorékká verik. (61. Varga István, szobrász)

- Három évet tölt szibériai hadifogságban, erdőt irt. Nagybátyja nyomdáját, ahol felesége társ volt, és mindketten dolgoztak 1949-ben elveszik. Osztályidegennek minősül, bizalmatlanság kíséri. (402. Hámos Vince)

A felsorolt többszörös meghurcolások bizonyítják, hogy az a háborús babona, amely szerint *kétszer ugyanoda nem csap be a bomba* (a népi szólás *ménkút* emleget), a század magyar és kelet-európai történetének logikája szerint nem igazolódott. Itt becsaphatott kétszer, vagy akár többször is ugyanabba a családba a „történelem mennyköve”, ha más-más irányból is, de elérhette ugyanazt az embert, emberpárt üldöztetéssel, bántalmazással, megfosztással. A trianoni döntés következtében áttelepülőket, ha összeszedték magukat, a szocialista korszakban osztályidegenné minősíthették, vagy az anyaországban bízó, idemenekült erdélyiek, felvidékiek a befogadó hazában szenvedhették meg zsidó eredetüket, ahol kitaszíthatták, deportálhatták őket, majd – ha túléltek, és maradt tulajdonuk – megfosztásra is ítélték őket. A Don-kanyart, hadifogságot megszenvedett, hajdan földnélküli, újdonsült földtulajdonos, szorgos munkája eredményeként kuláksorsa juthatott. Elvették a frissen kapott földjét, és kulákként bántak el vele. A régi sérelmek nem jelentenek biztosítékot az újjakkal szemben.

A felsorolt sérelmek mellett mindenben keresztülgázoltak a sokakat érintő események: a *háború*, akár „egyszerűen átmentek” a frontok a falvakon, a városok ostroma, vagy „csupáncsak” a háborúval együtt járó beszolgáltatás, rekvirálás, éhezés jutott sokaknak, és a bombázásokat kellett túlélni. A civil lakosság helyzetének biztonságában ugyan volt különbség az első és a második világháború között: az első „nagy háborúban” kevesebb vértelen civil embert ért utol a halál, a második világháborúban a civil lakosság súlyosabban szenvedett és pusztult. A felsorolt traumákat személyes tragédiák követték. A külső bajok betegséggé váltak, a családok szétesetek, a magánéleti kínokat gyakran alkoholizmus, idegbajok és korai halál zárta le.

A legtöbb életvesztést, halált, beleértve az ártatlanokat: csecsemőt, aggastyánt, az emberi létezéshez való jog megvonásával, a teljes emberi megaláztatásig a zsidó származású magyar polgárok viselték el. A mindentől való megfosztás, otthon és vagyonvesztés, az emberi lét kétségbevonásához és a halálosztáshoz képest másodlagos jelentőségű volt.

A legtöbb emberre, családra kiterjedő megfosztás a birtokos és a földhözjuttatott parasztokat érte. A megfosztás túlment a birtokok konfiskálásán. A termelőszövetkezetekbe kényszerítés olykor durva erőszakkal történt, különösen a kulákok, illetve azokká nyilvánított gazdák esetében. Kisajátításuk és sokszoros üldözésük együtt járt a szabadságuktól való megfosztással, börtön, internáló-, illetve kényszermunka-

táborral, a munkavállalásuk ellehetetlenítésével. Ez a jogfosztás kiterjedt családjukra, gyerekeikre is.

A legnagyobb zuhanást korábbi helyzetükből, az úgynevezett osztályidegeneknek kellett átélni, azoknak, akik a korábbi uralkodó osztályok képviselői, azok „kiszolgálói” voltak, illetve akiket azoknak minősítettek. Mindazok, akik a szocializmust megelőző időszakban a különféle „javak” birtokosai voltak – így a polgárok is – de a „műveltségi monopóliumok” birtokosai (az értelmiségiek) is megélhették a lesüllyedést a korábbi egzisztenciájukból (deklaszálódást), emberi méltóságukban való megaláztatást, sokféle megfosztást: vagyontól, otthontól, munkától, szakma gyakorlásától, bizalomtól. Sokszor kényszerítették a legalacsonyabb rendű munka végzésére őket, s ha enyhült is a keménység mozdíthatatlansága a Rákosi-korszakot követően, hosszú időn keresztül viselték maguk és leszármazottaik is a gyanakvás terhét, a diktatúra elnyomását.

Különösen értelmetlenül, sokszor érthetetlen kegyetlenséggel történt a kisemberek – kispolgárok – tehát kisiparosok, kiskereskedők, kistulajdonosok megfosztása tulajdonuktól és proletárrá minősítésük („emelésük”). A folyamat legkeményebben ugyan a szocializmus első időszakában történt, de tovább élt a hetvenes évek közepéig. A parasztsághoz hasonlóan igen széles társadalmi rétegnek kellett elviselni életének munkájának megsemmisülését, megalázó helyzetüket, kis eszközeiknek, műhelyek felszerelésének „kollektivizálását”, háztól, műhelytől, bolttól való megfosztásukat.

A Monarchia emlékeitől a rendszerváltozásig eltelt mintegy száz év zaklatott életeken vitte át a családokat. Ha kihagynánk – bár kihagyhatnánk! – a háborúkat, a rosszul kötött békéket, az ideológus alapú üldöztetéseket, nép-, faj-, osztálymegbélyezéseket, még azután is marad éppen elég teher az – úgymond – „békés fejlődés” idejéből is.

Mintha Borges szavaira rímelve a 42 éves tanítónő (52.) közép-európai tapasztalata:

„...nem sokan maradtunk már, őseink sajnos már a mennyekben vannak, legalább is az én családom részéről. Meggyőződésem, hogy a Kárpát-medencében élő népek sorsa és az a történelmi kor, amelyben ők kényszerültek élni, és amelyben mi kényszerültünk élni, ez determinál mindannyiunkat, úgyhogy itt nagyon eltérő sorsok nemigen vannak. Itt inkább az lehet, hogy kit hurcolt meg jobban a sors, kit kevésbé.”